

ВОЛОДИМИР
ЯВОРІВСЬКИЙ

**ВІЧНІ
КОРТЕЛІСИ**

ВОЛОДИМИР
ЯВОРІВСЬКИЙ

ВІЧНІ КОРТЕЛІСИ

ПОВІСТЬ

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ», 1981

У2
Я22

Новая повесть известного украинского прозаика Владимира Яворивского воскрешает для современников страшную трагедию волынского непокорного села Кортелисы, которая разыгралась осенью 1942 года, во время немецко-фашистской оккупации. 2875 жителей этого села за несколько часов были расстреляны гитлеровцами, а Кортелисы сожжены. Писатель, собрав свидетельства очевидцев, многочисленные документы, создал впечатляющую повесть — документ о варварских злодеяниях фашистов в Кортелисах, которые стали украинской Хатынью.

70303—135
Я 70303—135 БЗ.29.25.81 4702590200
М228(04)—81

© Видавництво «Молодь», 1981

Майор Голлінг
любив своє тіло. Він
знав, що ця любов минуча,
як і все на світі: як оця суха
осоружна осінь із в'їдливою піщаною
куравою, що набивається в легені, в очі,
вуха і навіть у шлунок, як оця, остання в світі
війна за панування тисячолітнього рейху, в котрій
йому випало щастя брати участь. Завжди дрібнички
(наче піщинка, що скреготнула зараз на його коре-
настих, густо всаджених у вишневі ясна передніх зу-
бах) — так-так, саме дрібнички стільки віків зава-
жали арійцям виконати свою місію на цій нево-
рядкованій планеті. Деякі тюхтії, в артерії яких
випадково забрела чиста й дзвінка арійська кров,
після попередньої світової війни стали думати, що
місія нашої нації незбутня. Де ви тепер, духовні
рахітики? Де? Воюєте! Та як воюєте, справніше за
нас, старовірів, боїтеся, щоб вас не запідозрили в
колишніх сумнівах. Старайтеся, старайтеся, потім
з'ясуємо.

Якби на долю іншої нації випало стільки випро-
бувань і поразок — де б вона була? Розпорошилася
б, як оцей розпроклятий, безплідний пісок волин-
ського Полісся. «Хто були німці?» — запитував
би ратнівський гнилозубий вчителіна Данилович

якогось шмаркатоґо недоноска. І воно пускало б очі під лоба, настовбурчувало вуха, аби почути підказ з передньої парти: «Войовничче плем'я... повторило історію татаро-монґолів... диких орд. Остання згадка про нього в ...ому столітті...»

Юрген Голлінґ аж злякався цієї думки, вона смертельним холодком зчавила йому скроні. Він хапливо упіймав на язик піщинку, що скреготіла на зубах, і гидливо сплюнув її на чисту (вчора подарева дівка вимила, та ще з беручким солдатським милом) підлогу. Навіть осудливо поглянув на своє відображення в дзеркалі й покивав йому пальцем.

Де були б тепер арійці, якби сама природа не наділила їх здатністю щоразу самовідроджуватися й самооновлюватись? Ось і зараз нація виплекала в собі унікальний моноліт на ім'я Гітлер. У першу світову він був би просто національним романтиком, затертим у денщики або конюхи. Та зараз, коли в історії вибила «арійська година», доля підняла над ним свій віщій перст!

Голлінґ кілька разів рвучко присів (хруснуло в чашечках колін) і знову став розглядати своє тіло.

Він таки любив його. Може, тому, що знав: років за десять оця пружка, еластична шкіра, оце вигравання цупких чоловічих м'язів, легкий, беззвучний подих, яким впиваються його жадібні легені, оця рівна, з ледь помітною цяткою борлака шия, цей крем'яний, навіть трішки запалий живіт, який він без особливих зусиль може втягнути так, що грудна клітка провисне над ним, як крута скеля над гірським озером,— все це безжально зів'яне, спрацюється й почне існувати не задля тебе, а ти будеш жити лише заради того, щоб ізвладати з ним. І нічим не зупиниш цього фатального процесу. Бо все минає.

Почуття минушості хвилини, днів, місяців, пів року, молодості, втіх, любові, всього людського життя дедалі частіше чомусь навідувало сорокооднорічного поліцейського майора німецької армії Юргена Голлінга. Спершу воно лякало його, він з огидою вичавлював із серця осоружну, аж задушливу сентиментальність, боячись, щоби хтось із підлеглих не заскочив його в цьому безвільному стані, що личить хіба старшій бауерській дочці-переростку, коли сватають її меншу сестру. Спершу таки це почуття лякало його, і він старанно шукав приводу, щоб усамітнитись, притопити настрої у чарці доброго румунського коньяку, але з тих пір, як він осів у цих бандитських, напівдиких землях,— таки напівдиких, бо в жодній сільській хаті не зустрічав ванни або теплої клозету, лиш знайде сонце — все западає в печерний морок без електрики,— оце почуття минушості всього на світі навіть радувало його. Він навчився терпляче очікувати його. Тоді засідав за веломовні, перечулені листи до своєї — дяка богу! — знову вагітної Крістіни (січнева відпустка, надана йому командуванням за знищення партизанської банди в Пінських лісах, увічниться ще однією гіллячкою на дереві роду Голлінгів), до овдівої в тридцять дев'ятому (клята Польща!) сестри Зіти, до тихого, богобоязливого батечка Вальтера, знаного в Штутгарті годишникаря, котрий, хоч і вдавав колись, що не втручається в політику, а проте відлагоджені ним годишники показують час новітньої історії рейху. Коли цього настрою вистачало надовше — він писав листи усім своїм п'ятьом дітям, хоч прочитати написане зможе тільки найстарший із них — Карл, інші підростуть, прочитають і краще зрозуміють свого тата. Писав навіть вічно набурмосеній, крикливій мачусі Кларі. Траплялося, що він довго не відсилав тих листів, бо любив читати їх сам.

Віддавав полковому листареві лише тоді, коли вони набридали йому або ж знав їх напам'ять.

Так-так, усе спливе за водою, все тимчасове на цій землі, все розкляють години, місяці, роки. Все, крім великої й остаточної перемоги арійців. Вона буде вічною тільки тоді, коли кожен справжній німець фатерлянду усвідомить історичну місію свого народу, віддасть себе перемозі й... народить багато дітей.

Він зірвав аркушик перекидного офіцерського календаря, з якого щодня косувала хтивим оком щораз інша оголена жінка.

28 вересня 1942 року

За кілька день Крістіна має розродитися. Так-так, оце якраз і минає дев'ятий місяць, як він був у відпустці. Ото вже поласував цивілізацією: по кілька разів приймав пахучі ванни, ходив до масажиста, який промацає й полоскооче кожну кісточку й увіллє в тебе стільки сили, що навіть пенаситна бестія Крістіна серед ночі втече в дитячу кімнату й знеможено засне, скоцюрбившись у ліжечку Емми. Пересвідчившись, що її не розбудиш і заупущеним «юнкерсом», він покрадьки прочинив двері в кімнату братової Еріки. Правда, глевка вона якась і ледача — для хирлявого інтелігентика, а не для солдата з фронту. Щастя брата Отто, либонь, у тому, що він не знав інших жінок; нічого, французенки в окупованім Парижі його просвітають. А все ж таки — німкенья, хай Отто вибачає. Свої, після перемоги з'ясуємо, якщо в тому буде потреба...

Він погладив своє тіло, вичавив маленького прищика в западинці між грудьми, підморгнув собі в дзеркалі й став швидко одягатися.

Нехай спробує тепер Майєр, цей безголовий лантух із салом, це пузате барило із засмердженим кайзерівським духом (нудить, коли він дихне тобі в обличчя: чи дірки в зубах боїться залатати, чи шлунок недоварює? Либонь, шлунок, бо хіба ж можна перетравити все те, що пожирає ця гусінь), хай спробує ця гора м'яса, прикрита зверху полковницькими погонами, не дати йому, Голлінгу, відпустку до новонародженого — тьху-тьху, щоб не зурочити! — сина. Хай спробує це зкосмополітизоване в окопах першої світової опудало, котре вважає себе знавцем Росії, нехай спробує замовчати його операцію «Трикутник» та відбутися подякою із свого затхлого рота. Невже там, нагорі, не розуміють, що закінчився не лише період загравання з росіянами, українцями й білорусами, а закінчився цикл таких бездарних акторів, як Майєр, під погонами полковника поліції. За нерішучість майєрів ми вже в тилу починаємо платити життям наших солдатів і офіцерів. Ця війна не для старих, педантичних вояк, що мляво піднімалися по щаблях своєї кар'єри, її виграють молоді, рішучі арійці, які вийшли із надр простолюду, щоб засвітити своє ім'я в історії фатерлянду, і для яких найвище звання — належати до вищої раси. Отже, ця війна для нас, для Голлінгів — синів годинників, бауєрів, кравців та асенізаторів. Зрештою, є приклад самого фюрера...

Про «Трикутник» Голлінга ось-ось почують у вермахті, і саме тоді, їдучи в Штутгарт до Крістіни, він мусить зупинитися в Берліні. Хай тоді ця стара руїна, що не піддається вже ніякій реставрації, нездара Майєр, зрозуміє, що він уже напівварієць, котрому пасує підставляти горщечок під гузно внукам та тиха, стареча смерть у домашніх перинах.

«Трикутник» уже здійснено. Його проведено бездоганно, в ньому з усієї сили спрацював талант

германців та бездарність тубільців. І все тому, що я, Голлінг, уклав у «Трикутник» свій розум і душу.

Юрген старанно причесався, змів щіточкою кілька руських волосинок із погонів, звично насадив на голову кашкета, виструнчився перед майором-двійником у дзеркалі й підняв із рогатих важелів телефонну трубку:

— З'єднайте з Брестом. Шефа топографічної друкарні!

Невдовзі до нього озвався втомлений, із глухою шепелиною голос:

— Топодрукарня... Шьон слухає...

— Командир третього батальйону п'ятнадцятого поліцейського полку Голлінг! — У таких випадках Юрген не називав свого звання. Хай думають самі.

— Г-у-уг... — протягнув Шьон, очевидно, виграючи час, щоб уточнити щось у своїх паперах. — П'ятнадцятий поліцейський... Голлінг. Карта ваших районів, майоре, вже друкується. Сьогодні закінчуємо.

— Ви закінчите її завтра.

— Половина тиражу готова. Отже, сьогодні!

— Віддруковані карти нам уже не потрібні. Записуйте! Село Кортеліси й усі хутори довкола. Кортеліси в районі Ратного. Бірки, Заболоття, Борисівка — в районі Малорити. Їх уже нема! Нам потрібні карти без них. Ви зрозуміли, Шьоне?

— А куди я діну вже готові карти?

— Спалить.

— Що ви, такий панір...

— Такі були села... а ми — спалили... — у топ йому проказав Голлінг і поклав трубку.

Вперше за останні чотири з половиною століття на землі немає Кортелісів. Кілька днів тому бу-

ли, кілька століть тому — були, а — нема... Тільки слід по них. Гарячий. Дуже гарячий. Як черинь — не торкнешся.

Усі створіння, що вже залягли на зимову сплячку — чорні від попелу, попечені, — розповзаються з цього місця.

А може, Кортелісів і не було? Може, вигадали їх волинські поліщуки під шепіт очерету, під осіннє зітхання боліт і думний гомін правічного лісу? Волиняки здатні ж на таке, бо вміють бачити далекі світи крізь гущину дерев, які їх годують, гріють і захищають від несподіваної напасті, бо ліс чужинця не любить.

Може, й справді вигадали? І майор поліції Голлінг своїм арійським реалізмом, звиклим до абсолютної точності, може, просто зруйнував їхню вигадку своїм «Трикутником»? За п'ять днів. Те, що існувало п'ять віків, знищено за п'ять днів. Село? Чи вигадку?

За день до «чорної середи»

Уже другий рік село було окуповане фашистами. Вже воно спорядило в ліс свій партизанський загін, вже були його перші трагедії, але... ще 22 вересня 1942 року тут сміялися діти, любилися хлопці з дівчатами, жінки прали білизну в копанках, варили борщі, тіпали коноплі, сварилися зі своїми чоловіками й тихо любили їх, латали подерті на пасовиську дитячі платтячка, чоловіки, які ще не пішли в партизани, неквапливо копали картоплю, заготовляли хмиз на зимівлю, виносили сіно з мочарів, по груди втопаючи в трясовині, пошивали очеретом хати, баби нянчили онучат, перебираючи викопану картоплю, як свої літа, діди збирали в

садах опалі яблука, промацуючи, котре м'якше, щоб зачепити його стертими за довге життя зубами. Все ж це було 22 вересня 1942 року.

На маленькому, відвойованому в лісу п'ятачку землі життя стверджувало себе в трьох з половиною тисячах людей, одні з яких щойно лаштувалися жити, інші — жили щосили, ще інші — просто жили собі, ласуючи старістю, а дехто доживав, з гідністю дивлячись то в бік життя, то в бік тихої, природної, як і народження, смерті.

Все це було.

За ніч до «чорної середи»

Навіть Голлінг не заперечує.

На карті, частково віддрукованій у Бресті 27 вересня, Кортеліси ще є.

Он вони. Гречно, щоб не муляти око, опосіли собі чи не найгірше в тутешніх землях місце. Найгірше, але — надійне. Бо спиною приперлися до лісу, з боків одгородилися трясовиною, залишивши тільки піщану смужку виткої лісової дороги, котра зв'язує їх з усім світом. Найокраїнніше село України, обличчям повернуте до Луцька і Києва. За два кілометри вже Білорусь. До Бреста кортелісцям майже втричі ближче, як до Луцька, але споконвіку тут жили поліщуки-українці, в мові яких часто шелестить легке відлуння говору сябрів, а в білоруських Бірках зачуєш співучу українську скоромовку.

На новій, випущеній вже після дзвінка Голлінга карті, на місці Кортелісів зображено галявину. Шьон, правда, забув зняти пунктир лісової дороги. Може, не знав, як вчинити. Дорога до Кортелісів залишилася.

Отже, в о н и б у л и — Кортеліси.

Навіть коли б село проіснувало один день, — воно

вже має свою історію і право називатися селом людей.

А Кортеліси в документах згадуються вже в п'ятнадцятому столітті. І вже називаються Кортелісами, кордонним селом Ратнівського староства, яке належало тоді Литві. Завойовників, які йшли сюди з Європи, першими зустрічали ратоборці з Кортелісів.

Як і кожне село, котре шанує свою пам'ять і вірить у завтрашній день, Кортеліси мають свою легенду.

Нібито велет волиняк на прізвисько Корт був присуджений воєводою Ратного на розтерзання звірами. Безоружного Корта вигнали в лісові дебри. Через кілька років вже й забули про нього. Та жоден звір не зачепив його. Навпаки — ведмеді, вовки, лисиці, лелеки приносили йому харч, зимували з ним, гріючи Корта своїм теплом.

А Корт був незалежним ні від кого, навіть од звірів, бо всім ділився з ними порівну.

Потім хтось, заблукавши у лісі, здибав Корта, впізнав його, прожив у його халабуді кілька днів і пішов додому. А невдовзі приїхав сюди з багатодітною родиною. Цю місцину довго називали Кортів ліс. За кілька років у небо дихало близько двох десятків димарів.

Історія Кортелісів постійно перетинається з подіями історії світової.

1795 рік. Третій переділ Польщі. Кортеліси уже в складі Російської імперії разом із Західною Волинню.

Отак і жили кілька століть: чатували рибину в мочарах, звіра, гриба і ягоду в лісі, стругали деревину на хату, на колиску, на домовину, на ложку і хрест.

Здавалося, характери кортелісців мали б давно притупитися, округлитися від одноманітних клопотів у шуканні харчу та від глухоманної безнадії буття.

Та варто було листопадової ночі сімнадцятого року нового століття пролунати пострілу невського крейсера в Петрограді, як цей позов революції почули і тут. Ось факт: у роки громадянської війни у Кортелісах було створено озброєний революційний загін під проводом Ф. П. Корнелюка та С. П. Дордюка — двох непоказних сільських дядьків, у яких не зледачіла кров пращурів-ратоборців.

І цим Кортеліси нагадали: ми є!

А потім на них впала окупація. Буржуазно-поміщицької Польщі. І село, здавалося, провалилось у летаргічний сон історії. Ще б, по них навіть відправила «молебень» варшавська газетка тих часів:

«..Кортеліси живуть у кам'яній добі. Нема ні лікарні, ні фельдшера. Лікує їх неписьменний знахар. Мешкають люди в курних хатинах по вісімнадцять осіб. Урожаю вистачає на два місяці після жнив, а протягом десяти місяців живуть на пісній юшці, немає масла, молока. Орють землю ралом. Рахувати вміють лише до п'яти. Від цієї картини волосся на голові стає сторчма».

На щастя, в Кортелісах нікому було прочитати цю газетку. Та й — ніколи. Кортеліси жили. Важко, до знемоги добуваючи хліб насущний, але невтомно творили свою історію вже в новому столітті. Хай не бучну, але — власну.

У 1935-му Кортеліси мають свій осередок КПЗУ, а в 1937-му — велику партійну групу комуністів, яку очолює А. Т. Прокопчук. Отже, у Кортелісах вміють рахувати більше, як до п'яти: в групі КПЗУ сімнадцять осіб.

Цілі століття Кортеліси йшли до возз'єднання, до

вересня 1939-го. Заради цього й жили, берегли свою мову і звичаї, заради цього й душу свою берегли, горду мужність пращурів-ратоборців, та вчорашніх комуністів-підпільників, і пам'ять, і віру свою берегли.

Одразу ж створюються органи Радянської влади, і вперше за чотири століття кортелісці відправили дітей до української школи. Вперше мають хату-читальню та безплатний медичний пункт. Вперше кортеліські немовлята народилися не під копою чи в брудному запічку, а в білій лікарнянській палаті, й одразу ж побачили світ білим. Вперше між бідняками розділено поміщицьку землю.

Тільки й жити!

І Кортеліси заусміхалися до сусідніх сіл, до Ратного, до Луцька, Києва і Москви: ми є, чуєте? Є!

А року 1941-го, 22-ї доби червня, вночі, село прокинулося, не встигнувши задрімати першим хліборобським сном. Фашисти вже бомбили Брест і Ковель.

Світ моторошно захитався, але Кортеліси встояли на своїй землі, вона не вислизнула з-під їхніх ніг.

Ще й зараз я не можу до кінця збагнути таїни їхнього духу. Й досі не можу приборкати в собі подиву: Кортеліси були радянськими лише двадцять місяців. Нове, радянське щедро засіялося в душах кортелісців, але йому б хоч кілька літ сонця та спокою, щоб рясно заплідонити. Хоч кілька літ. А ще ж врахуймо їхню віддаленість від Москви, Києва, Луцька, навіть до райцентру, до Ратного, 32 кілометри, врахуймо тодішнє бездоріжжя й засоби комунікації, врахуймо непрохідні тогочасні нетрі, в які були закинуті Кортеліси, що їх цілі століття вперто обминала цивілізація. І раптом таке випробування. Випробування Кортелісів саме на те — радянське, найсвятіше в якому — патріотизм,

Кортеліси були

Бо коли виснажені, хворі, зранені, навіть приголомшені всім тим, що скоїлося літа й осені сорок першого, оточенці, в'язні-втікачі з таборів військовополонених, оборонці Брестської фортеці, котрі, стікаючи кров'ю, після нерівних, смертельних боїв залипали свої бастіони, коли всі вони якпайдали від магістральних шляхів, запруджених фашистами, проривалися на Схід, — ї х з у с т р і ч а л и К о р т е л і с и. Небагатослівно й гречно, як уміли зустрічати близьку родину в біді. Щось таки світилося в очах Кортелісів довірливе й чисте, коли більшість знеможених, зраних бійців тут і зазимували. Кортеліси, не задумуючись, вділили їм свого хліба, який тримали тільки для дітей, вділили картоплі, яку вже розділили на зимові дні для кожного члена сім'ї, поступалися своїм і без того тісним житлом. А от віри в перемогу і в незалежність своєї Вітчизни не ділили, бо мали її сповна: беріть, скільки хочете! Залікуйте рани, беріть наших хлопців та чоловіків і ставайте на рать із напасником. Покірними перед завойовниками Кортеліси не були ніколи. Переможемо й фашистську наволоч.

Сотні живих і нині, які перебули тут окупаційну зиму сорок першого і звідси пішли в партизани, стверджують:

К о р т е л і с и б у л и. Інакше й нас би не було вже на світі.

До того ж вони дуже яскраво були, якщо їх злякалися фашисти.

Та ще й так злякалися, що задумали проти них найстрашніше.

Через тридцять сім осей після «чорної середи» сорок другого, в третю середу травня вісімдесятого року, я стою біля братських могил, в яких лежать

дві тисячі вісімсот сімдесят п'ять
безсмертних кортелісів.

Щебечуть діти біля нової школи на колишньому
пожарищі.

До знемоги звільняє своє серце від солодкої вес-
няної пристрасті соловейко на куці калини.

Гудуть бджоли у цвіті яблуньки, що виросла із
старого, обпеченого навіть під землею кореня.

Млосно пахнуть життям кучеряві димки над бі-
лими хатами Кортелісів...

Кортеліси — є.

Кортеліси — були.

Отже, вони — вічні.

До «чорної середі» десять місяців

«Дурна баба по-дурному й мовчить. Як про мене
казано!» — на всю свою жіночу злість шпетила се-
бе Ганна Дордючка, зозла хапала підвішене до сво-
лока на ланцюг дубове відро і в самій лише кофти-
ні, тонкій сатиновій спідниці та калошах на босу
ногу вискакувала на тріскучий мороз. Відро було по
вінця з водою, перед смерком ходив до криниці її
(Тьху! Лиха година! Вже їй до язика прилипло
це «її», чого сусідам дивуватися!) Борис-оточенець,
та й кому вночі та вода потрібна? Вдавала, що бі-
жить до копанки, щоб заскочити під своїм вікном
язикату сусідку Мотрону, від якої всі побрішки роз-
ходяться по Кортелісах.

Ганні весь час здається, що Мотрона чатує на
неї, аби підглядіти, ну, щось таке, ну, бабське між
оточенцем і Ганною. Впаде кібляк снігу з соснипи
на причілку, а Ганні здається — Мотря нипає попід
вікна, щоб уздріти, ну, щось таке, на її плентюх
гоже.

І треба ж було мені цього квартиранта! Брали їх господарі, одні — з ласки і милосердя (свої ж, біденькі, онде як з хреста зняті, кістки й шкура та наперсток живого духу, куди ж їм далі?), інші — з вигоди (з'їдену за зиму бульбу весною відробить на полі, таких постояльців і зо два можна взяти, харч не пропаде, повернеться, он комендант Зенюк і солтис Паливода взяли собі по наймитові, значить, за це не карають). Та то ж усе господарі брали, а мені, вдовиці, нащо? Для Мотриних брехоходів? Мовляв, тепер і Ганна при мужикові, заощадить дров за зимові ночі, бо з таким тридцятирічним гевалом не змерзнеш...

Ось собача згавкнуло — і Ганна вже надворі, ніби по воду біжить, а сама карим оком кожуха Мотриного шукає під своїми вікнами. Нема. Либонь, таки встигла здиміти або ще не приходила.

Мороз жадібно шастав попід її тонкою, запряною кофтиною, дошкульно шпиняв у вологу спину, халливий подих одразу ж обмерзав по краях — сказано ж: лютий свого не подарує.

Хоч слава богу, що Борис, ну, не тее... спокійний, набідований у таборі під Бяла-Подляскою, з-під трупів виліз і пришкандибав аж сюди з Польщі, через Білорусію на Україну, пришкандибав із простреленою ніжечкою (Тьху, ногою! Та ще й такою великою, що ледве черевики йому в Ратному на ярмарку напнтала). Слава богу, не грає в ньому обрік, — так мої мама казали про чоловічий виводок, царство їм небесне. Спокійний. Все думає щось і думає, аж зло іноді бере: поговорив би зі мною, таж не кам'яна і без мужика вже шосту зиму, тиф завалив мого Якова, — і йому царство небесне на тамтому світі. Розказав би: хто він, звідки? Чи є жона, дітваки, то, може б, і я відтанула, господи, прости мені ці думки, ти ж усе бачиш звисока.

Деякі постояльці такі хвацькі, аж хати по вечорах розлягаються. Федя-московець он гармонь полагодив і розтягує її аж від столу до порога цілий вечір та прибрішками порохить, аж усі Прокопчуки за животи беруться, а діти з печі від сміху сипляться, як горіх із струка. Півкутка до Прокопчуків на посиденьки сходиться, а мій (Тьху! Борис-оточець) як зурочений: думає про щось, думає. Сказано ж — грамотний, обмовився — вчителював до війни...

Ганна зачерпнула води з копанки (славна водичка — не замерзає), ще раз обдивилася дворище: де та Мотрона? Прийшла б, ще раз поговорили б, часи тепірко такі, що одною головою не обмислиш. Віється десь, може, в Прокопчуків, біля Феді-московця спідницею вітер збиває, поки Дем'ян овеці та вовчі шкури видублює. А що їй — заміжня: хтось брехне — Дем'ян вступиться.

За мною, вдовицею, лиш би щось уздіри.

Вона загубила в снігу велику калошу-самоклеїтку, наступила босою ногою на скуту морозякою стежку й тільки тепер отямилася: роздягнена ж вибігла! Бракує тобі зараз ізлягти, а Борис щоби дотглядав тебе, укривав маринаркою, поїв липовим чаєм, варив бульбу, клав свою руку (на лівиці немає двох пальчи... двох пальців) мені на чоло, щоб довідатися, чи нема гарячки...

Вона аж зашарілась і відмахнулася повним відром від цієї думки, а може, й від себе самої.

Притьмом озула калошу й заспішила до хати: дурна бабо, виміняй свою вдовину волю на корець глузду, ти ж старша від нього онде на скільки! Та наскільки ж? А літ на три. Господи, помилуй мене від цих бабських думок, не хочу я їх у таку страшну годину, вони самі лізуть у душу, як мороз у хату.

Може, спровадити його до старої баби? І поміч

би мала, і за сина могла б видати, якби що, бо мову нашу знає, а на хліб собі теслярством заробить (скорше вдає теслю, ніж тямущий до того ремесла, однак дві домовини збив, коли старий Кухар помер, а потім Варвара Лихванка). Може, таки до баби якоїсь старої, поки поголос про мене іще не розійшовся по Кортелісах? Сама б я і домовилася. Він грамотний, зрозуміє. Либонь, зараз і скажу йому про це: так і так, я вдовиця, бачите, не стара ще, тутика в нас всяке на виду, ви собі побудете й підете далі, а мені в Кортелісах довіку жити, ви піддужаєте й далі, а мене, я ж знаю, прозвуть Ганпою-оточенкою, лиш не сердьтеся, богом прошу, файний ви чоловік, але язики людям не зав'яжеш... Отак і скажу зараз...

Вона обтовкла сніг із калош, голосно прокашлялася (щоб не застати його за чимось таким, ну, своїм, чоловічим: роззувається чи ще щось... сорочку скидає...), прочинила двері, які Борис недавно облакував сіном і обтягнув старою мішковиною, каже — десь бачив таке, чи не в Сибіру.

Борис Михайловський тримав на колінах дощечку і кришив на ній тютюн з тонкої папуші.

Забачивши на порозі господиню з важким дубовим відром, відклав дощечку з тютюновою січкою й невміло кинувся на поміч, але Ганна встигла спритно (навіть коли Яків був живий — носила воду сама) повісити кадібець на ланцюг під сволоком.

— Сказали б, Ганно Кіндратівно... Зробіте з мене нахлібника, а мені ж іще жити треба.

— Та й мені треба. Ви тутика з вітром війни, а мені вікувати в Кортелісах. Чи й води хтось подасть, як захирлявію... — зачерпнула квартою води й випила крижаної студениці, хоч зуби й так дзегоніли від холоду. Їй здавалося — він знає, чого вибігала надвір голідуш.

— Правду кажете. Вам тут вікувати, а я тепер —

як порошина в урагані війни. Сьогодні є, а завтра шукай вітра в полі. Ще й зараз не вірю, що вискочив із пекла, де цегла на порох розсипалася...

— Чи не в Бресті?

— А воно вам потрібне, Кіндратівно...— усміхнувся, два золотих зуби впіймали кволий відблиск сліпака зі столу. Встановив дощечку на коліна і знову січе папушу.

Оце й поговорили. Отак вже третій тиждень.

Ганна дістала з печі баняк із бульбою, зцідила в цеберко воду, підкинула дрівцят і стала грітися навпроти вогню.

Щось я йому мала казати?

Щось дуже пильне, але — що саме?

Лягідне тепло з печі розморювало її, кров поволі ледачіла, і, упокорена подихом рідної печі, молодиця й справді забула, що хотіла сказати цьому чужому (якби не війна — де б вона дозволила переступити поріг увечері, та ще й заночувати, та ще й в одній кімнаті, та ще й не одну ніч!) чоловікові, котрий приховує від неї не лише те, про що думає, а й своє прізвище. Хай ночує ще цю ніч. Ще цю, а там... видно буде...

ГАЗЕТА «ПРАВДА» ВІД 21 ЧЕРВНЯ 1961 РОКУ:

«Недавно, під час розкопок приміщення, де розташовувався командний пункт (Брестської фортеці.— В. Я.), знайдено побиту радіостанцію і останки воїна. Відомо, що радію обслуговували рядовий Г. Макатров та старшина Б. Михайловський. Вони до останнього моменту посилали на Велику землю повідомлення про те, що гарнізон фортеці не здався ворогові».

ЗАКЛИК

«В інтересах загального заспокоєння краю повідомляю, що слідує:

1. Приступайте спокійно до праці, як раніш.

2. Не уділяйте жодної допомоги окремим російським жовнірам або військовим частинам. Хто їм подасть яку-небудь поміч, раду, гостинність, харч або взагалі хто буде чим-небудь їм допомагати — буде розстріляний.

Ця сама кара буде за поступовання відносно втікаючих політичних комісарів або працівників.

3. При всякій нагоді пояснюйте відокремленим російським жовнірам, що вони мають піддатися і скласти зброю на найближчому німецькому військовому посту, тоді вони не будуть розстріляні, а лише забрані до табору військовополонених.

4. Допомагайте розшукувати склади і запаси втікаючого російського війська. Повідомляйте про це найближчу військову комендатуру. Хто про це не повідомить або знайдені запаси знищить, зробить їх нездатними до ужитку та привласнить їх собі або передасть іншим особам, —

БУДЕ ПОКАРАНИЙ.

Командуючий німецьким військом».

Весною вісімдесятого в Кортелісах мені казали майже всі: оцієї дрібнички таки не пам'ятаю, стільки літ збігло, гай-гай, вже нове село стоїть тутика, і хочеться запам'ятати якомога більше теперішнього життя... Навідайтеся на хутір Долина, до Козака Олександра Семеновича, той усіх пам'ятає, навіть якщо єдиний раз зустрічався з людиною.

Навіть голова сільради — худорлявий, меткий молодик, якого кортелісці відкликали з учительства,

одноставно обравши на цю посаду, — навіть він, Михайло Краглик, якого я зустрічав у найглухіших хутірських закутках, скидав свого мотоциклістського шолома, протирав хусточкою окуляри, закурював, дивився в землю, потім у небо, вибачливо шкулив короткозорі очі й казав: цю деталь може знати дід Козак. Доля зглянулася на нього тільки за рахунок, якщо можна так сказати, німецького педантизму. Його хата на хуторі Долина не увійшла в «Трикутник» Голлінга. Я думаю іноді, що доля змилоствилася щодо нього і задля пам'яті. Все, що він чув, бачив, пережив за своє шістдесятирічне життя, — все пам'ятає, ніби воно було сьогодні або — вчора.

Зустріч із Олександром Семеновичем Козаком я, пересилоючи цікавість (ледве пересилоючи її!), приборігав наостанок, коли повністю, в усьому страхитливому обсязі, постане переді мною кортеліська трагедія. Отоді я й піду до нього по «останні штрихи», які вже не поставить ніхто, крім нього.

Шістдесят літ таки потопталися по ньому. Сутулиться, наче має на плечах якусь невідступну ношу. Не може — чи не хоче — скинути її навіть тоді, коли сидить за столом своєї світлиці. От лише очі... Якби не кара, вуглиста печалина в зіницях, вони б пасували навіть парубкові, стільки в них розумної гідності й лагідного подиву.

Тут, у його старій дерев'яній хаті, повернутій вікнами до Кортелісів (на хуторі Долина всі хати крайні, крім його, бо вона стоїть найближче до нових двоповерхових Кортелісів, до монумента полеглим, що підвівся на кургані упівнеба, ближче до велетенських могил із закатованими, більшість яких він знав особисто), саме в його, Козаковій, хатині я відкрив для себе ще одну, вишпекану історією й по-бутом рису волинських поліщуків.

Він подовгу думає, говорить, наче сам із собою, то шпарко пришвидшуючи слова, то повільно перебираючи їх, наче колоди в стосі: біля котрої буде менше мороки перед тим, як вона стане кроквою? Припалює погаслу сигарету, погладжує сірого kota, що заліз йому на коліна, згортає на купу крихти хліба на столі, але... Але якась незбагненна, ледь помітна для стороннього часточка його погляду весь час націлена у вікно. Він уже й сам, либонь, того не помічає, як на півслові уриває розповідь і каже:

— Чийсь солдатик пішов. З чемоданчиком... блищить з черевиків до кашкета. На побутку до мами. Чи не Христин? Та Христин. Якраз годок відмарширував. А Христя й не чекає. Бачив, поїхали з Костем сіно сушити. Сестриця вдова. Стріне...

І знову повертається до розмови, підхопивши думку саме в тому місці, де покинув її щойно. Ніби й не бачив нічого, навіть інтонація та сама.

У степовій Україні вікно — це просто вікно, за-склений отвір для сонця та світла, в нього визирають господарі лише при потребі, зрідка (собака залементує, постукає хтось у шибицю серед ночі). Тут же, в дрімучих лісах, що підступають до садиби зусібіч, вікно споконвіку було «спостережним пунктом» поліщука, який певніше почувався серед лісу, ніж у чотирьох стінах власної хати. Погляд вікна був постійно націлений на світ, від якого щоразу чекали несподіванки. Коли родина вдома — хтось один мусить поглядати у вікно, аж поки не смеркнеться. А стемніло — гаси каганця, не човгай по долівці, не кашляй, не скрини ліжком — нас немає до ранку. А вдосвіта спершу подивися у вікно, а вже тоді виходь за поріг.

А втім, старий Олександр Козак багато бачив у своєму житті й не крізь (тут кажуть на білоруський

манір — «кроз») вікно. Тому й справді пам'ятає більше за інших односельців.

СВІДЧЕННЯ

Козака Олександра Семеновича

«Михайловського? Чом би не знав? Оточенців у Кортелісах зо ста було. А цього пам'ятаю. Падкий для ока. Зараз ізгадаю...

...Сусіда мій помер,— Борис приходив труну робити...

...В Кортелісах колись по фаміліях не зналися. По вуличних прізвиськах. У кого жив оточенець — йому прізвисько хазяїна переходило. В діда Якушика — по-вуличному Неофіт — жив киргиз чи казах, то так і звали його: Курбан-неофіт.

Борис жив у Ганни Дордючки, забили її німці зі всіма тоді, прізвисько її було від чоловіка, покійного Якова, Старонивець, вона так і зосталася — Старонивка Ганна. До Бориса чогось воно не пристало. Оточенці називали його позаочі Борисом-радистом. Чи в нього радіо було сховане, чи умів лагодити — не скажу вам. Борис-радист — та й вже. Тепірко й дітваки в школі знають, а тоді хіба на таке спит був?

Прийшов до сусідів труну стругати, на харч заробляв, бо в Ганни Старонивки бульба не до хліба, а замість хліба... Прийшов. Зараз ізгадаю...

Ставний такий, міцної хлопської кості. Накульгував на праву ногу. Високий. Коли заходив у хату води напиться, згинався, але шапку однаково збивав. Ніс коренастий, широкий, з кирпатиною. Ага... ще... двох пальців на лівій руці не було. Знедавна, бо рубці свіжі. Очі зеленкуваті, але ближче до сірих. Русавий... два золотих зуби зблискували, коли

усміхався. Задумливий, а хіба коло трупи до теревень, таж не колиску чи лавицю теше...

...Я ж бачу — не його то ремесло: не рука сокиру, а сокира руку його водить. Одну дошку вже перевів.

Тоді оточенці умисне таїли свої професії. Добре, як не кадровий військовий і щось тямкує в сільському житті. Той калоші клеїть, той вовну на валянці збирає, а той на гармошці цілий вечір рипає, хто йде душу відвести — прихопить з собою під полу гостинця, Микола-фельшар (аж тепірко знали — військовий лікар Воропович, Микола Іванович Воронович) лікарював. Хто що міг... А цьому, бачу, бідному, не з доброї волі трунарство дісталось, щоб вижити в лиху годину.

Тоді я підступився до нього, ніби допомгти, ніби щоб швидше збити труновисько, а насправді сам дошку до дошки підганяю. Руки в нього, бачу, не від сокири, а від пера... чи від вченої роботи.

Наведе мене на балачку, а сам слухає, слухає...

...Я ж бачу, куди він гне. Чи не чув я, де тепірко фронт? Кажу: знаю — там, де наші б'ються з німцями. Дивиться на мене, мовчить. Отак запам'ятав його. Лишнього казати не буду, бо не бачив, а тільки чув. Ні, брешу! Бачив його раз у Кортелісах, до спалення. Вже він командував партизанами, ще небагато їх було, коли серед білого дня погромили Зенюкову поліцію. Здала бачив його, але впізнав одразу...

...Він тутика давав жару! Німцям і поліцаям. І тутика — в Ратеньському районі, і тамика — в Білорусі. Ті, простіть на слові, дристуни-поліцаї поодинці й до нужника боялися вийти...»

До «чорної середи» дев'ять місяців

Вчора, на водохреще, Хомка з поліцаями стріляв голубів. Вчора ж тільки. І стріляв абияк, навгадь,

у низьке зимове небо. А вже сьогодні зрана почув, ідучи по воду: «Хомка-поліцай».

Отак повело тебе, сябро Хомка з села Маці Кобринського району, котишся так, що не знати де й зупинишся.

Тішився ж ти своєю писаною мордякою й очима, що викликали довіру в незнайомих людей. Сябро Хомка з села (а коли треба — вьоски) Маці Кобринського району, простодушна усмішка, довірливий погляд очей, від мами — голубизна, від батька — м'яка винуватість чи й присоромленість, — і все, тебе вже мають за свого. Сябро Хомка — і все. Не зіпсуй тільки про себе враження, то пожинатимеш приязнь, доки й тебе.

Так було на будівництві Стригівського аеродрому, який розбомбили німці в першу ж ніч війни. Ще тільки будувався, а вже знала шакальця про нього. Так було й тоді, коли ти, сябро Хомка з села Маці, опинився на Україні, в Овручі, зайшов у райком комсомолу й затурканий мороками секретар уділив тобі часу і навіть дав сто карбованців (чи й не своїх, з власної кишені), щоб підтримати тебе, сябра Хомку з села Маці. Тобі, а точніше маминим і татовим очам та вродливій пиці твоїй, вірили виснажені й голодні піхотинці, що з незарядженими гвинтівками — набої вийшли ще позавчора, — йшли на німецькі танки, а німці й не стріляли, тільки цілились у вас пальцями й реготали, висунувшись із люків.

Ти нічого не розумів у цій страшній війні, бо за два місяці перебування в армії жодного разу не вистрелив у ворога.

Ти повернувся в Маці до мами й бабусі того дня, коли в Кобрині біля мосту німці розстріляли двадцять чотири районних активісти. За годину, як

ти зайшов у рідну хату, тебе навідав твій ровесник, сябро Михайло Сітій:

— Де ти?

— Звідси не видно..

І він пішов.

А мама заметушилася, заридала:

— Тікай, Хомко, ой, втікай, куди знаєш...

Ти втік до лісу, а поліцаї навіть гноїще проштрикували багнетами, шукаючи тебе.

Ти пішов на Україну, певец, що тобі всюди повірять, нагодують і вкладуть на почівлю.

Так воно й було, сябро Хомка із вьоски Маці. Прийшов у село Самари, постукав у двері першої ж хати — і тебе впустили, хоч господар мав своїх четверо синів. Прийняли, не питаючи навіть, хто ти, Хомко з вьоски Маці. Тішся, тобі всюди вірять.

Чого ти знітився, коли тобі повірив і пан комендант із Кортелісів? Ще й як повірив — забрав наймитом у свій дім. Не всякому випадає таке щастя. Наївся нарешті досчочу в Зенюків, теща і теща коменданта називають тебе синком. Правда, коли Зенюк зненацька упнеться в тебе чорними, як соснова сажа, очима, — у Кортелісах перешіптуються, що комендант і справді був за Польщі каменярем-сажотрусом:

— Як тобі нова власть, Хомо?

І танцюєш в решеті, щоб на дірочку не наступити, щоб комендант поплескав тебе по плечу.

Довіра, Хомко. Далеко ти зайшов, уже й комендант німецької поліції тобі вірить, чарку з недопитків наливає. Краще б повитуха забула тобі пуна зав'язати, як отак котитися...

Учора Зенюк довірив тобі у голубів постріляти з поліцаями, а сьогодні забувай, що ти сябро Хомка із вьоски Маці, ти Хомка-поліцай, без місця наро-

дження, без батька й матері. Зенюк — твій бог і твоя батьківщина.

Почувши отой шепіт за спиною: «Хомка-поліцай воду поніс, пані комендантова звеліли їм майтки випрати... що воно за посада — наймит і поліцай в одній шкірі?..» — він зашпортався, пролив воду за халяву юхтового чобота і злодійкувато сховався за високими воротами Зенюків.

Треба тікати або — застрелитись! Годі! Попрощайся з колишнім сябром Хомкою із вьоски Маци, візьми в Зенюка пістолета (він же не ховає його, а вішас в сінях на цвях, довіряє тобі!) — і на той світ. Поки гріхів мало. Поки Зенюк не бере тебе на свої операції. Хотів узяти на розстріл трьох комсомольців у Сільцях Кортеліських, та його жінка Ганя впросила, бо в неї саме перейми починалися. Не сьогодні-завтра таки візьме.

Хома до обіду крутився в сінях, поглядав на лискучу кобуру пістолета, однак йому весь час здавалося, що Зенюкові очиська навіть крізь стіну бачать кожен його порух.

І справді, тільки-но Хома зупинився біля кобури, що пахла іще свіжою шкірою (а запах хрому Хомка любив ще з дитинства, він завжди нагадував йому свято, в яке мама дістане зі скрині нові черевики на рипах), лиш торкнувся її рукою — на порозі став Зенюк:

— Хочеш почистити пістолет, Хомко? От хазяйська дитина. З такою догадливістю за нинішньої влади не пропадеш! Видно, що колгоспом не зіпсутий. Чисть, чисть, Хомо, та готуйся в поліцаї. Бо почнемо вимітати з села всю зайшлу наволоч, оточенців, комісарню. Від'їлися, збулися вошви — і в Німеччину! Го, як придумано. Арійський розум — то є тільки арійський розум, Хомо. Чисть. Не бійся, набої я вийняв...

І чистив у великій кімнаті, на ослопі, а Зенюк в овечому киптарі наопаш, у битих чорних валянках без калош сидів під теплою грубкою, іноді встаючи, щоб гойднути колиску зі своїм, на тому тижні народженим сином.

Хомині пальці тремтіли, і він губив то пружину, то бойок затвора й іще більше перувався від того, знаючи, що комендант за ним стежить.

— Добре, Хомо, що ми з Ганею не спішили з цим ділом,— знову підійшов до колиски, гойднув її.— Ба, як вирахували. Первісток народився вже за справжньої влади. Чуло мос серце, що москалі тут транзитом. Оце підметемо ще цих дрантивих голодранців до Німеччини і можемо провітрювати свої хати, щоб і духу їхнього не зосталося. Вже Совіти в свою Москву спиною вперлися. А ще й року нема, як німці з ними зчепилися. Хіба ж їх можна не любити, Хомо? Запам'ятай це, бо своїм власним розумом не дійдеш, а знати треба, ще молодий... Цього не знає навіть Паливода, бо теж дурний, як заколесник від воза. До бабських подолків дорвався й шастає з-під однієї ковдри під іншу...

Хома покірпо слухав Зенюка, вже вкотре невдало силкувався зібрати пістолета, бо увага його роздвоювалася: треба було чути коменданта й прислухатися до знайомого з дитинства голосу сябра Хомки, котрий звертався до Хомки-наймита і... ще не поліцай.

«Оточенців будуть вивозити до Німеччини... Бориса-радиста, Федю-московця... Миколу-фельшара, Мишку Коляду, що втріскався в учительку Дусю з хутора Вижечно й ходить за нею, як сновида, приспівуючи: «Ой ти, Дуся, Дуся, Дуся, я з тобою ожениюся...» І Курбана-неофіта... Всіх, кого ти встиг узнати, і не тільки їх.

Зенюк каже: «під мітлу», щоб «хати провітрювати»...

Сябро Хомка з в'оски Маци! В морі сум'яття
доля подає тобі руку!

Попередь Бориса-радиста, довкола нього крутять-
ся всі хлопці-оточенці.

Якби не дала тобі природа цього рум'яного, при-
надного для чужого зору обличчя й довірливих очей,
був би зараз, як і всі оточенці, людиною. А то ж
занесло у саме лігво. Ще й Женька, сестра Зенюкова,
перекладачка ратнівської комендатури, все частіше
аж з Ратного крутить свого ровера в Кортеліси. До
братика, на гостину. Знаю те гостювання, боюся з
нею на самоті залишитися. Ратнівські німчики, ко-
мендант Данилевич і райцентрівські поліцаї вже
збридлились цій породистій кобилі. Хому Коноваль-
чука їй для втіхи!

Рви поли, сябро Хомка! Бо й душу тут зоста-
виш!»

СВІДЧЕННЯ

Козака Олександра Семеновича (продовження)

«Скажу тещірко і про Миколу Зенюка...

Знав я його — краще б не знати...

Отамика, де діти й дорослі, що їдуть до нас мо-
гилам забитих вклонитися, купують поштівки про
Кортеліси, значки і всячину на подарунки, будинок
тещірко збудували. Ото тамико стояла його хата. Та-
то його був за Польщі дяком. Пани кортеліські.

...З місцевих од Зенюків багатших і не було.

...Микола десь із п'ятнадцятого чи шістнадцятого,
ні, таки з шістнадцятого року. Мав штири сестри.
Найпоказніша з них Женья. Гарна була собою, та
що з її краси — срамота. Висока, під хлопця стригла-
ся. Вчилась у Варшаві німецької мови. Як вернулася
з тої науки, то не тільки по-їхньому цвенькала...

який путній сільський парубок не топтав її гречку. Срамота... За першої Радянської влади вчителювала в Ратені. Данилевич, шкура, був тоді за директора, то взяв її. Видно, добре годила старому (Данилевич, либонь, одноліток старого дяка Зенюка), бо й Миколу Зенюкового поставив учителем у Сільцях Кортеліських. А прийшли німці — Данилевич одразу став районним комендантом. Женю не відпустив від себе — перекладала при комендатурі. Отоді її інак і не звали позаочі — пробачайте, — як «курва комендантська» або «матрац похідний»...

А Зенюк був за Польщі листоношею, сажником і... — то за окупації й відкрилося — агентом таємної польської поліції — донощиком на комуністів. Не знаю, яке й ремесло головне в нього. Читати вмів. Ото й весь розум.

Прийшли наші в тридцять дев'ятому — вивернуло воно шкуру навиворіт. Данилевич учителем його поставив. Я вже казав... Організував Зенюк навіть комсомольський осередок в Сільцях Кортеліських. Зараз ізгадаю... Іван Омелянчук, Трохим Сахарук... і... Марко Дордюк. Усе втрьох ходили, файні, веселі. Зенюк їх і організував, агітував й інших вступати...

Лиш зайшли в Ратень німці, Данилевич (вже комендант районної поліції!) не забув про брата своєї наложниці. Зенюк повернувся в Кортеліси сільським комендантом, у поліцейській формі, при зброї. І перше, що зробив, — прилюдно розстріляв увесь комсомол у Сільцях Кортеліських. Сліди, видно, замітав. Хлопці до останнього не вірили, що він це скоїть. Думали, маскується вчитель... Такі слова їм ще недавно говорив...

Ще не сказав вам. Не любили Миколу Зенюка в Кортелісах і до війни. З лиця й постави показний. І заможний, а не хотіли дівчата йти за нього. Женився аж тоді, коли силопихом старі, залякані його

таємними поліцейськими повноваженнями Дудикевичі віддали за нього свою сироту внуку Гаю...

...У перші дні війни ходив по Кортелісах з криком, зупиняв перехожих і казав: «За Савітів усі були похмурі, а теперка сміються. А тобі що, зуби болять? Ану! Засмійся!..»

НАКАЗ **про поведінку військ на Сході**

«13 листопада 1941 р.
Т а є м н о

В питанні про ставлення військ до більшовицько-радянської системи є ще в багатьох випадках безглузді уявлення.

Основною метою походу проти більшовицької системи є цілковитий розгром державної могутності і викорінення азіатського впливу на європейську культуру.

У зв'язку з цим перед військами виникають завдання, які виходять за межі звичайних обов'язків воїна.

До боротьби з ворогом за лінією фронту ще не досить серйозно ставляться. Все ще беруть у полон підступних, жорстоких партизанів і виродків-жінок; до одягнених у напіввійськову або цивільну форму окремих стрільців із засад і бродяг ставляться все ще як до справжніх солдатів і направляють їх у табори для військовополонених. Полонені російські офіцери розповідають з уїдливою посмішкою, що агенти Рад вільно ходять вулицями і часто харчуються з похідних німецьких кухонь...

Постачання харчуванням місцевих жителів і військовополонених є непотрібною гуманністю.

Все те, в чому керівництво і вітчизна відмовляє собі і з великими труднощами надсилає на фронт, солдат не повинен роздавати ворогові, навіть у тому випадку, коли це трофеї. Вони є необхідною частиною нашого постачання. Війська зацікавлені в ліквідації пожеж тільки тих будинків, які повинні бути використані для розміщення військових частин. Все інше, що є символом колишнього панування більшовиків, в тому числі і будинки, повинно бути знищене. Ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення...

...У разі застосування зброї в тилу армії з боку окремих партизанів застосовувати щодо них рішучі і жорстокі заходи. Ці заходи поширюються також і на чоловіче населення з метою запобігання можливих з його боку замахів. Пасивність численних антирадянських елементів, які займають вичікувальну позицію, повинна бути ліквідована шляхом роз'яснень, і вони мають бути залучені до активного співробітництва у боротьбі проти більшовиків.

Якщо вони не йдуть на це, то нехай не скаржаться, що з ними поводяться як з прихильниками радянського ладу. Страх перед німецькими заходами повинен бути сильніший, ніж погрози з боку бродячих більшовицьких залишків.

Не вдаючись у політичні міркування на майбутнє, солдат повинен виконувати подвійне завдання:

1. Цілковите знищення більшовицької ереси, Радянської держави і її збройних сил.

2. Нещадне викорінення ворожих хитрощів і жорстокості і тим самим

гарантування безпеки життя збройних сил Німеччини в Росії.

Тільки таким шляхом ми можемо виконати свою історичну місію, звільняючи назавжди німецький народ від азіатсько-європейської небезпеки.

Головнокомандуючий фон Рейхенау,
генерал-фельдмаршал».

До «чорної середи» вісім місяців

Три місяці дочка Агапи Мусюк житиме в утробі матері і п'ять місяців — у світі.

«Не так вже й страшно, як казали тато й мама. Можна жити. Ніхто не чіпає нас на хуторі. Всі свої, як одна родина. В багатьох хатах є оточенці, але кожне вдає, що сусідового постояльця не помічає. То й добре, ніхто нікого не продасть. Зенюк з Паливодою до нас не вчащають, зайняті Кортелісами. На бульбі й воді, та не в біді, кажуть у нас на хуторі Попливці.

Деся там по чужих світах воюють, армії з танками й літаками ідуть одна на одну, солдатики помирають. А що зробиш — війна, без смертей та похоронів вона не обходиться...

А в нас, хвалити бога, тихо, як у церкві на відправі, коли батюшка псалтир перегортає.

Страшно було, коли почалася ця нова бійня, дуже страшно.

Лякали одні одних: кінець світа, западеться він у безодню, бо коли ще така сила на таку силу йшла? Горить Брест, горить Ковель. Радянські жовнірики відступають, місяць Кобринські болота, топляться в них, шанці під кортеліським лісом копають, аби відбиватися. А німці й не заважають їм окопуватися, ніколи їм — уже Ковель, Луцьк, Рівне їхні.

Кілька тижнів гуркотіли по брестському тракту

на схід танки, машини, застували сонце їхні літаки, йшла сила-силенна пімців.

Всі думали — ненадовго. Думали — вони з чортячими рогами, з іклами й вовчими очима. Аж дивувалися, коли побачили: такі ніби, як і ми. Збігалися з хуторів подивитись, як кількоро їх на мотоциклі заїхали в Кортеліси. Стали вмиватися. Парфумами від них пахло. Роздягнулися до пояса біля копанки. Ми очам своїм не ймемо віри: все, як у людей, таке ж тіло. Вмиваються, регочуть. А тоді дістали зубні щітки. Всі однакові. Тато й охнули, а тоді пошепки: «Можемо не встояти. Бачте, яка в них армія — кожному щіточку для зубів видають...»

І — поїхали собі. Нікого навіть не вбили.

Для нас війна таки пройшла стороною, за десять верств. Брестським трактом пройшла. Хай іде собі, навіть попід самий наш хутір, аби до нас не заходила.

Ми собі навіть оточенця не взяли, **бо** ж сім'я дуже велика та певності більше. Сусіди злого про нас не кажуть, самі бачать: людей у нашій халупі — як маку в маківці. Свекруха, свекор, ми з Олексою і з дитинкою, Олексин брат Іван з жінкою та двома дітками. Вночі черга біля дверей, кому першому по нужді вибігати. Як малого Миколки не було, то ми з Олексою на сіннику літували до морозів, бувало, прокинемося — іній на косах. А тепер і не вилізу на сіно, хоч би й заблаглося виспатись усмак, дитя вже ніжками чеберяє в животі. Війна війною, а кожному жити хочеться. І нам, і діткам. Хай народжуються. Одну зиму перебули, вже зі стріхи цяпотить, і півень курей по-весняному топче...»

Агапа Мусючка обережно провела руками по своєму великому животу, затримала на ньому сторожкі пальці, бо їй здалося, що намацала дитячу голівку.

Усміхнулася до себе, й усмішка надовго завмерла

на її ще зовсім юному, ледь припухлому, але не споганілому від вагітності виду.

В хаті гзилися дітиська, шипіло веретено в руках свекрухи Параски, потріскувала куделя з конопляним ликом, кувікало порося в свининці, та всі ці звуки печотно обтікали Агапу. Вона прислухалася, чи не заворушиться знову в о н о.

Навіть серед цієї проклятущої війни вона таки була щасливою. Війна була ніби десь далеко, зверху, а вона зі своїм тихим жіночим щастям причаїлася на денці цього розбурханого, як океан, світу. І тут їй було добре.

У м'ясниці перед війною справили з Олексою весілля, забрав її до себе. Тісно в хаті, зате ж усі свої, рідні. Тільки й невгоди, що спати удвох ніде взимку: діти на примості й на печі, жінки — на лежанці, а чоловіки — на солом'яному лантусі, покотом, як захропуть — халупина підіймається, то здоров'я в кожному кипить... Тіснява, а без гризні обходиться. Хоч Агапа у тяж зайшла, а соромиться признатися навіть Олексі. Встидно чогось було, перший раз у житті таке... А молодесенька ж, вісімнадцять літ, нічого не видно зверху, а щоб не подумали про неї чогось — і в ліс по дрова, і міх бульби з льоху, і води паносить, й обід скапарить, повиширає на всіх сорочки... Аж коли знепритомніла, воза з гноєм перевертаючи, аж тоді свекруха з Олексою знали... Микольцьо знайшовся у них. Здоровенький, ручки, ніжки, «сучок», заговорив, як усі діти...

«А теперко другеньке буде. Як у людей. Олекса при мені, не під кулями, не гибіє в шанцях, бо не встигли й призвати нікого з Кортелісів, якби пішов на фронт, як хотів, то я з ума б зійшла, бігла б за ним, кулі руками відводила, притримувала, щоб не виривався поперед інших, сорочечку жовнірську прала та їсти варила б... При мені. Гукни — озветься.

Навіть стиха: «Оле...», а він: «Ага...» Чи ж мені багато треба для щастя?..»

Так думала Агапа Мусючка, тримаючи руки на животі, в якому стиха фацукало ніжками дитя. Дуже стиха; видно — спало. Війна війною, а жити хоче. ...А Олекса пішов до вітряка, де Семен Дем'янюк мельникує, вдерти кукурудзи на кулешу, зараз вернеться, помольців тепер мало, прокрутить склепочок зерна і прийде. Іван ложку з грушевого оцупка вирізує, бо вчора вишкрябували баняк, зламалася. ...Сусіда зайшов у хату. Вніс морозу і кашлю.

Покликав Івана. За двері покликав. Чоловіча бачка, либонь.

Довгенько не було.

«Спить дитинка у животі. Спи-спи, ще пателесується в цьому світі. Спи.

Олекси довгенько нема. Заговорився з мельником. Хай говорить, Семен — славний чоловік, дурного не навчить, бо й сам не знає...

Зайшов Іван. Дуже дверима грюкнув, а завжди ж тихо входить, відразу знати, що він, так тихо.

Закурив. А завжди виходив із самокруткою в сіни, бо «Агапу знудить».

Недоструганою ложкою по столу грюкнув. Підвівся на весь свій височенний зріст.

— Гоце люде називається!

Де мій Олекса. Що з ним? Дитинка задригалася...

— Поки Альошка наймитував у них — хароший. Молодець Альошка Попов!

Слава тобі, господи, не про Олексу мого. Альошка — це оточенець сусідський. А я вже подумала — з моїм Олексою біда...

— Тиф у Альошки почався. Вони його тепірко на вулицю, у хлів, каже, винесемо, бо самі заразимось. У хлів, до поросяти! Чуєте!? А думали весь час — сусідів маємо. Війна багатьох проявить.

Свекруха мовчать, тільки куделю смикають так рвучно, аж перехиляються.

Свекруха мовчать, а я що маю казати? Молодша, невістка, мос мелеться в останній захід.

Хіба можна так робить, як наші сусіди? Альошка хату їм перешив, Альошка з крижаної води во-сени сіно їм виносив із мочарів, Альошка бульбу копав до морозів, дітей навіть бавив — усе Альошка. А тиф упіймав — Альошку на вулицю?.. Гріх їм буде! Їм і дітям їхнім вистачить. Так я собі думаю, але мене ж не питають. Промовчу. Невістка ж бо. Наймолодша».

— Гайда, мамо, пособите мені. Агапо, застели примост. Зараз принесу Альошку.

Свекруха сплотніла й заплакала:

— З ти-и-ти-фом...

— Мамо, цитьте! Ходіть, допоможете висадити його мені на плечі. Агапо, стели!

НАКАЗ

про утворення рейхскомісаріату «Україна»

«20 серпня 1941 р.

Відповідно до моїх наказів від 17 липня 1941 р. про управління в окупованих східних областях на-ка з ую:

I

Заселена українцями частина окупованих східних областей, що не входить в компетенцію генерал-губернатора¹, утворює рейхскомісаріат згідно з моїм наказом від 17 липня 1941 р. про введення

¹ Польських окупованих областей (прим. авт.).

цивільного управління в окупованих східних областях і переходить у підлеглість рейхсміністра окупованих східних областей. Рейхскомісаріатові надається назва «Україна».

II

Зовнішні кордони рейхскомісаріату «Україна» я визначатиму відповідно до ходу бойових дій, а в певний час визначу остаточно. Час введення цивільного управління в рейхскомісаріаті «Україна» або його окремих частинах я вкажу окремо.

III

Рейхскомісаром «України» призначаю гауляйтера і обер-президента Еріха Коха. Його резиденція тимчасово перебуває в Рівному.

Головна квартира фюрера.
Гітлер
Ламмерс».

Із директиви рейхсміністерства східних областей .

«...2. Рейхскомісаріат «УКРАЇНА»

1. Кордони, розміри і колишній обласний поділ. Рейхскомісаріат «Україна» утворюється на українській території, окупованій німецькими військами.

Резиденція рейхскомісара буде визначена фюрером; тимчасова резиденція — Рівне.

Кордони рейхскомісаріату такі:

На заході і південному заході рейхскомісаріат межує з колишніми радянськими Львівською і Тернопільською областями, по лінії Сокаль — Броди —

Підволочиськ — ріка Збруч до впадання в Дністер (Західна Україна, керована генерал-губернатором окупованих польських областей). Далі кордони йдуть вздовж Дністра до Василютів (біля Могилева-Подільського), Лядова, через Примазеницю, Бар (включно), потім вздовж річки Ров і західного берега Бугу до впадання його в Чорне море (уточнюється).

На півночі кордони проходять в цілому за двадцять кілометрів на північ від залізничної колії Брест — Гомель до пункту, що міститься за 20 кілометрів на схід від Мглина (уточнення будуть дані пізніше).

Про дальші кордони буде оголошено пізніше...

2. Новий територіальний поділ.

Західна частина рейхскомісаріату «Україна» поділяється на такі генеральні округи:

1. Генеральна округа (Generalbezirk)
ВОЛИНЬ.

Територія: Ровенська, Луцька і Кам'янець-Подільська області, потім південні частини Пінської і Брестської областей колишньої БРСР. Генеральна округа складається з 24 округ.

Місце перебування генерал-комісара — Рівне.

2. Генеральна округа Житомир.

3. Генеральна округа Київ.

4. Генеральна округа Миколаїв.

5. Генеральна округа Таврія.

6. Генеральна округа Дніпропетровськ.

7. Генеральна округа Чернігів¹.

Рейхсміністр окупованих східних областей

Розенберг.

Серпень 1941 р.»

¹ В Чернігові генеральна округа так и не була створена. Через постійний бойовий стан та активні дії партизанів нею керували військові, фронтові власті (прим. авт.).

До «чорної середи» половина життя Івана Корнелюка

Іван Корнелюк терпів тільки тих дітисьок, які лише вчаться ходити. Міг дивитися на них звисока. Коли ж воно підтягнеться до його очей (сонце, вода, пісок, бульба, гриби, чорниці — за літо гологузи виростали, як очерет), Іван ледве стримувався, щоб не врізати щигля межичі.

Дорослих він упізнавав краще здалеку, як зблизька, бо як підійде він — вгадує по халявах, черевиках, постолах, як вона — по литках. Знав ноги кортеліського жіноцтва й дівок, далєбі, краще, як рідний чоловік чи суджений, з яким ось-ось стануть під вінець.

Іван мав уроджений гандж. Казали, що ним мама спокутувала якийсь утаємничений від усіх грішище. Отак він і народився: з покрученими, як коріння в підмитого водою дуба, маленькими ногами. Може, природа й сама відчула, що перебрала, пускаючи його отаким у світ між люди, й — аби зменшити свою провину — дала Іванові гарний, аж небесний тенор. З таким голосом, либонь, проживе, подумала природа і склала свої творчі повноваження.

І не помилилася. Живе, нівроку.

Правда, в селі голос не дуже прохарчує тебе, а до того ж коли, вже парубій, Іван Корнелюк заспіває на весіллі — гості сумніють, співає веселої — жінки сплакують у краєчок хустини: калічка, господи, а чоловіки нітяться, ніби соромно їм, здоровим, струнким, довгоногим, перед Іваном. Заспіває увечері на Ринку (базару в Кортелісах нема, а майдан біля церкви, де молодь на гульки збирається, чомусь Ринком називають здавна) — парубота скорше вихоплює дівчат із гурту й розходяться по своїх кутках.

За гарний голос у селі не платять. Це якби в місті... Але куди... з такими ногами...

Іван пристав до старого, вже підсліпуватого кожухаря, подавав йому води, силяв нитку в голку, помагав квасити шкіри, гнати шов по лінії — і таки навчився шити кожухи. Спершу поганенькі, з перепрілих шкур, для дітей навиріст, а потім таки признали люди за майстра.

Приходять, просять, Іван вдає, що роботи в нього на всенький рік, що очі на потилицю вилазять від шитва, а хто ж не хоче кожуха на зиму, коли вже й овець перерізає заради цього? Просьте, під милу душу вмовляють: я за тебе, Іваску, сіно викошу і зведу на дворище, душа в тебе, Іване, добра, податлива, душа — як і голос.

Вже й можна було погоджуватися, бо залишається без заробітку, але він поглядав знизу на замовника й почувався усе-таки вищим за нього. Знав, що це відчуття тимчасове, бо ще отак покірно прийде він до примірки, ще отак прийде викуповувати готового кожуха, а як лиш заплатить гроші — знову стане вищим і зневажливо поглядатиме на Івана згори. Тому завжди затягував: хай таки ще раз попросить — кожухаря в Кортелісах більше немає...

Оці тривалі домовлення були найрадіснішими годинами в житті Івана Корнелюка. Особливо коли приходив батько, в якого є дівка на виданні. Треба жєнитися й Іванові, вже ровесники про свитки для своїх дітей домовляються з ним, а він ще й руки дівочої не торкався... Треба... шляк би її трафив, туу жєнячку! А треба...

Два свати-баламути нарешті вмовили підстаркувату, з великої бідної сім'ї Сашуню.

Хотіла спершу витурити сватів із хати, але поволеньки втихла, слухаючи їх, як миле муркотання kota в запічку: твої хлопці давно переженилися, а

Іван — сдиний кожухар в Кортелісах, кажуть, золото вже має, а голос, голос який: підтягне батюшці в церкві — святі з ікон прислухаються. Та й по інших молодичях шастати не буде, куди йому... Сват затинався, розуміючи, що не туди загнув. Заходив з іншого боку: чого тобі на цьому глухому хуторі пніти? Хто тебе тутика найде, в болоті? Іван забере тебе в центр, під саму церкву. А те, що покручений,— хтозна, мо' й вирівняється при добрій жоні. Йди, Сашуню, не впирайся, бо й нам набридло болото до тебе місити. Чоботи не казенні...

Зустрілася поглядом із хворою мамою й не стала більше відмовлятися. Чому бути — того не минеш.

Вона так чекала сімейного життя, так болісно мріяла про нього, що кинулася сторч головою. Встидно, правда, йти з чоловіком на люди, а коли сидить за кравецьким столом, між овечими шкурами, забуває, що він у неї... маленький на зріст.

Дуже квапилася жити. Хутенько народила Іванові двох синів і вмерла. (Старий Іван Корнелюк так і сказав мені весною 1980 року: «Хутенько вмерла Сашка». — В. Я.).

Вдруге Іван женився обережно. Газда, при грошах, помагає батюшці вести відправу в церкві — при таких козирах ще й дівку можна взяти. Хлопів позабирали до польської армії, дівки на Ринку по вечорах щипають одна одну й попискують стишено, печально... Можна вибирати собі господиню. Іван приміряється довго, мов до овечої шкури перед тим, як загнати в неї ножиці.

Ні, краще вдовицю. Надійніше. І щоб трохи посагу принесла.

І щоб дітей від когось іншого не мала. Найбільше підійшла під усі мірки (зважавав і те, і се) Марфа з Ягідкового хутора. Головне, що вона йому підійшла, отець Василій Бондарчук своє діло зробить:

яка молодиця не матиме за честь, коли сам батюшка в свати набивається. Не треба й шапку перед Марфою скидати, краще перед отцем Василієм...

Так і вчинив.

І Марфа, уклавши на фіру свої статки, запрягла згодованого огирця і в'їхала в Іванів двір:

— Отець Василій звеліли, щоб так було...—
І відразу ж заходилася порядкувати в хаті, шпетячи свою попередницю і за вигуркану долівку, і за потріскану піч, і за непідгорнуту бульбу на городі.

Отець Василій раjali: та хутчій на хрестини мене проси, Марфо, діти в'яжуть мужа до жони більше... ні, так само, як обітниця перед всевишнім...

Покірно хитнула головою.

І двічі послухалася панотця Василя.

Через малого Грицька Іван Корнелюк покумався із зацним кортеліським газдою, потовченим на лиці вітряною віспою заступником вїта Андріаном Паливодою. Правда, на хрестинах Андріян хамулив, бо хїба личить представникові шляхетської влади отак тертися біля чужої жони, та й ще тоді, коли в неї грудна дитинка плаче? Приніс із собою патефона, й танцюють під нього з Марфою раз у раз. Якби в Івана здорові ноги — пішов би з Паливодиною, бо злоститься вона й сіпається додому втекти. Кум кумом, але й честь треба знати: вхопив чужу жінку обіруч, як снопа. Не танцює, а носить її по хаті. Мені не випадає з Паливодою гиркатись, а вона, Марфа, могла б сказати: кумоньку, Іван дивиться. Ні, ямки від віспи рахує на Андріяновому носяці. Зате Паливода тепірко в мене на цугундері.

Кожухар і піддячок Іван Корнелюк — це одне, а кум Паливоди, другої людини після вїта в Кортелісах, то, перепрошую — не вшистко єдно. А Марфи не збуде від його, кумових, пшиціскань, аби Паливодица не взлилася, хоч у селі шепочуть, що вона

пришелепкувата, а все ж таки — друга вїйтиха (після жінки вїйта Токарського) і кума.

Коли Марфа, розпашіла й розхристана, йшла годувати немовля (могла б і відвернутися до печі грудьми, ні, світить Паливоди своїми маєтностями і вдає, що дитинка її губами лоскоче, — ось хай підуть гості мої дорогі...). Вона годує, а Іван житнівки підливає Андріянові:

— Світська влада тепірко в кума Паливоди, а церковна — в кума Корнелюка. Хто проти нас? Не видно нікого...

Потім прийшли комуністи й зняли кума Паливоду й дали владу Яшці Сидорукові, якого Андріян мало в Березу Картузьку не спровадив. А коли це влада в постолах ходила?

Тільки мені кум і скаржився, як скривдили його. А про людське око печі кладе по хуторах, молодичок потішає. Ніхто не здогадається, як душа в кума запеклася від такої зневаги: вїйт — печі кладе! Якесь дурне й брехню пустило: Паливода змурує піч вдовиці й не піде з хати, поки не перевірить, чи не завалиться, як удвох вилізти... А коли витримає піч, то він ніби печатку на комині ставить, оту, ще стару, вїйтівську, що вона вже нікому не нужна...

Я терпів тоді, не переказував кумові ту гидоту, що плелася довкола нього.

За це й люблю себе. А якого кума тепірко, за Гітлера, маю?! Не другий після солтиса якогось при шляхті, а сам німецький вїйт Кортелісів і прилеглих сіл. Гутен таг, пане старосто. Гутен таг, я ваш кум, Іван Корнелюк, вшистко в пожондку (тьху, де вже ті ляхи!).

Тепіречки ми, Корнелюки, як у бога за дверима. Навіть сам Зенюк нам не страшний. Ось треба вівцю забити, хай прийдуть кум в кумою, Зенюки, Паливодів заступник Федось Корнелюк, а скільки наших

фамільців у поліції: Корнелюк Яким, Корнелюк Василь, Корнелюк Іван — хай приходять...

І Марфа голову вже прогризла мені: кум не заходить, бо ти не просиш...

Прийде, Марфо. Лиш я тобі пазуху на той вечір дратвою зашию!

Через 37 осеней після «чорної середи»

Іван Мусюк, брат чоловіка Агапи Мусючки,— високий, жиливий чоловік — звично перемахнув через вориння літньої стаєнки, а корова, яку він пас у лісі, пішла в обхід і повела за собою вгодоване телятко.

Не здивувався, побачивши на своєму подвір'ї незнайомця, а здалеку викинув уперед руку для вітання, кивком голови поправив маленьку шапчину на голові (травень вісімдесятого був на Поліссі непевним, у ньому бродили незужиті рештки квітня а чи й березня) й густим, рівним голосом сказав:

— Мусюк Іван Григорович. Пас допіру корову,— поглянув приязно й тепло, наче ми з ним знаємося не один рік і вчора лишень бачились. Довгим, на його зріст, пастушим посохом підійрає своє гостре підборіддя. Корова не пішла в літнів'ку, а стала біля господаря, притулившись шиєю до його куфайки.

— О, за кумпанією скучила. Иди до теляти. Зараз Агапа з поля вернеться, здоїть тебе.

Лише наприкінці нашої розмови Іван Григорович Мусюк між іншим запитає:

— А ви скіль? Чи не з Києва? Може б, по-вечеряли з нами. Київ далеко, натомилися їдучи. Жінка з Агапою борщу вам зварять. Зараз прийдуть з поля...

СВІДЧЕННЯ

Мусюка Івана Григоровича

«Про Альошку Попова, значить...

...Попов Аліксей Аліксандрович, старший лейтенант. З Росії він, з Рязанської області, село його називалося — деревня Малий Сапожок. Попав у полон під Королівським каналом, у Білорусії. Був у таборі для військовополонених. У перші дні війни німці так вірили у свою перемогу, що табори охороняли абияк. Навіть можна було прийти й сказати: ото мій родак, іноді відпускали. Особливо як щось їм даси. Я вам скажу, що в Ковелі й Ковельському районі тепірко є багато сімей, які так побралися тоді. В Ковелі великий табір був. Борис Михайловський навіть мав на думці визволити звідти в'язнів, але щось у нього не вийшло, зірвалося перед самим нападом на Ковель. Так було: прийде молодиця до табору, принесе яєць і масла начальникові табору (тільки не забудьте, то ще в сорок першому), нагледить собі полоненого й каже: ото мій братик, пустіте, він воювати проти вас не буде, хрест святий — не буде. Жінки знають те лицедійство. Було, відпустили. Обігріється чоловік, набереться сили і, гляди, вже в партизанах. А про рятувальницю не забудь. Багато після перемоги вже нікуди й не їхали. Траплялися й такі, правда, що під подолком всю біду й пересиділи. Того можете й не записувати на магнітофон, то я тільки для вас, молодого, щоб знали...

Ми забрали Альошку з тифом...

О, я ж не доказав. То з табору він тікав тричі. Охорона дивилася тоді на втечі крізь пальці. Мовляв, далі Німеччини вони не втечуть. З Польщі через Білорусію Альошка пробивався до лінії фронту. Думав, що фронт десь тут, поруч. А коли довідався, що німці вже взяли Київ, зазимував у Кортелісах...»

З НАКАЗУ начальника поліції безпеки і СД

«17 липня 1941 р.

У додатку я відправляю директиви по фільтрації таборів, у яких утримуються радянські військовополонені. Ці директиви опрацьовані спільно з ОКВ — відділом військовополонених. Коменданти стаціонарних та пересильних таборів (шталаги і дулаги) повідомлені ОКВ.

Пропоную негайно виділити для таборів військовополонених, що перебувають на цій території, команди в складі одного СС-фюрера і 4—6 рядових. В разі, якщо для виконання поставлених завдань будуть потрібні додаткові сили, про це необхідно повідомити мене; при цьому прошу взяти до уваги, що органи державної поліції не зможуть виділити додаткових сил внаслідок обмеженої кількості співробітників.

Для полегшення проведення чистки повинні бути виділені у розпорядження начальника таборів військовополонених у 1-му військовому окрузі Східної Пруссії генерал-майора фон Гінденбурга і начальника таборів військовополонених у генерал-губернаторстві генерал-лейтенанта Гергота у Кельцях — по одному керівнику зв'язку.

..Екзекуції¹ повинні проводитися не в самому таборі і не в безпосередній близькості від нього; вони негласні і повинні проводитися по можливості непомітно.

Щодо перевірки пересильних таборів у новооку-

¹ Так у документах фашистів маскувалися страти (прим. авт.).

пованих областях буде дано особливі вказівки оперативним командам поліції безпеки і СД...

Підпис: Гейдріх.

Засвідчую: співробітниця канцелярії (підпис)».

З ДОДАТКА № 2 ДО ЦЬОГО НАКАЗУ:

«...Команди працюють на основі особливих повноважень і згідно з даними їм загальними директивами в рамках табірному розпорядку самостійно.

...Для здійснення завдань зондеркоманд немає можливості надати в їхнє розпорядження якихось посібників. «Німецька розшукна книга», «Списки по виявленню місцеперебування», «Особлива розшукна книга СРСР» виявляються корисними лише у невеликій кількості випадків. «Особлива розшукна книга СРСР» недостатня, оскільки до неї занесена лише незначна частина радянських росіян, яких слід вважати небезпечними.

Тому команди діють в міру своїх знань і можливостей і на власний розсуд.

...Далі команди повинні старатися знайти серед військовополонених елементи незалежно від того, комуністи вони чи ні, що можуть бути використані як інформатори всередині табору, а в дальшому в окупованих областях.

Насамперед необхідно виявити:

всіх видатних державних і партійних службових осіб, особливо:

професіональних революціонерів,
діячів Комінтерну,

всіх впливових діячів Комуністичної партії СРСР та організацій, що до неї примикають, Центрального Комітету, окружних та районних комітетів,

усіх народних комісарів та їхніх заступників,
усіх колишніх політкомісарів Червоної Армії,
керівних осіб державних установ, центральної
і середньої ланок,
керівних осіб в господарському житті,
радянсько-російських інтелігентів
і всіх євреїв...
...Екзекуції не повинні провадитися в таборі або
в безпосередньому сусідстві з табором...»

СВІДЧЕННЯ

Мусюка Івана Григоровича (продовження)

«...Зазимував Альошка в Кортелісах... Спершу в сусіда нашого... колишнього, а як заслаб на тиф — ми його забрали.

Повірте, сам не знаю, як наважився. Діти в хаті, Агапа в тяжі, дев'ять душ у кімнатині одній. Агапу з дітьми в комірку виселили... У праску гарячого вугля насиплемо — ото їм і загіток весь. Знали, що послабнемо, тиф — та-ака зараза, спасунку від неї нема ніякого. Агапу з дітьми берегли...

Альошка марить-марить, кимсь командує, лає когось. Страшний такий лежить, мусили постригти його.

Вже й не знаю, що моя мама йому робила тоді... Прийшов до тямі й грушечки сушеної попросив. Чогось дуже грушечки наші любив, чи їх нема в Малому Сапожку, його деревні? Не знаю. Не скажу вам.

Вже нам усім розвиднілося: втік Альошка від смерті. Фельшар Воронович приходив, але чим він поможе. Тиф. Борис-радист навідував Альошку, щось гомоніли між собою. Хомка-поліцай, вибачте, але ми так звали його тоді, пшона раз приносив у ворочку.

Я здогадувався, що вони щось затівають, але пито-
крито в них було.

Альошка вставати почав. Я йому свій піджачок
віддав, Олекса — ногавиці. І грушечки їсть. Нічого,
лиш — грушки дайте.

Думаємо, обійшла нас біда, а вона лише прича-
їлася.

Злягли моя мама... З тифом...

Тоді всі діти підряд...

А тоді — нічого не пам'ятаю...

Прийшов до пам'яті, хоче вірте, хоче — лайте
мене, а ей-бо, бачив у ту першу мить, як смерть з
косою за двері вийшла.

Над кожним із нас схилялася, а не взяла нікого.
Альошка один за всіма ходив.

Стали ми на ноги, й Альошка Попов пішов у
партизани. Навідував нас, коли вони ще стояли
в урочищі Душелине. Заходив грушечок поїсти й
віддати піджачок, ногавиці (я й забув уже про них,
а він...).

По харчі заходив двічі. Давали, хоч пол'цаї вліт-
ку сорок другого за це вже розстрілювали без суду,
на місці.

По-всякому люди рятувалися від смерті в «чорну
середу» сорок другого, кому як доля поклала. Але
як наша Аґапа спаслася — не приведи́ боже ворого-
ві найтяжчому!

Хіба — Гітлерюці! Гіршого в роді людському я й
не знаю...

Той гад ковтнув трутизну — і нема, Аґапа й досі...
горить...

Як я біг з хлопцями-піхотийцями до Берліна в
сорок п'ятому! Не-добіг. Другого травня ногу мені
перебило...»

ПОКАЗАННЯ
Корнелюка Якіма Харитоновича,
колишнього поліцая, потім бандерівця
(кличка — Окунь).

Суд в м. Ратному, 1959 рік. Рівно через 17 осеней від «чорної середи».

«...Прокурор. Як ви опинилися в німецькій поліції, підсудний Корнелюк?»

Корнелюк. Не знаю... Я нічого не знаю...

Прокурор. На попередньому слідстві ви знали. Зачитати?»

Корнелюк. Зенюк і Паливода знають...

Адвокат. Підсудний Корнелюк, за яких обставин Зенюк і Паливода загітували вас піти в поліцію?»

Корнелюк. Вони порятували мене від забою... коли всіх били в Кортелісах. А тоді дали десятизарядну російську винтовку й сказали: нащо ми тебе й родину твою спасли? Я думав, десятизарядна винтовка, щоб партизани не напали на мене. Й узяв. Десь треба було робити. А що — дармоїдом? Сім'ю треба годувати...

Прокурор. Скільки вам, підсудний Корнелюк, платили за службу в поліції?»

Корнелюк. Зразу, як нововступившому, платили дев'яносто карбованців... ну, дев'ятсот рублів українськими окупаційними карбованцями. В Рівному печаталися, бо нові були. Пайок ще давали. Обмундирування, пов'язку, ленту. Премії були як коли, після хороших операцій. Патронів, скільки хочеш. Не читалися...»

До «чорної середи» чотири місяці

— Хай знають, що нова тверда власть, якщо з нею по-хорошому, за люда їх має, — казав Хомці Микола Зенюк і заганяв велику, як праник, руку в кишеню штанів галіфе, пошитих у Ратнім із землистого німецького сукна. Кишеня була глибока, бо коли Зенюк йшов вулицею — ключі й патрони дзеленькали десь на колінах. Зараз аж нагнувся, щоб дістати щось звідти. — Хай знають. На, Хомко, ключі та відчини школу. Хай потанцюють. Головою відповідаєш за порядок. Поскачуть трохи, замкнеш, і щоб — орнунг, Хомо, орнунг! — Відчепив від в'язки ключів плескатога рогачика й кинув Хомці. — Оточенців поклич. Хай потанцюють наостанку. Та приглядайся, чи всі вже від'їлися, бо дорога їм далека... Хай потанцюють. Свята трійця сьогодні... Женья з гостями приїде...

— Атож, і вам відпочити слід, гер комендант. Все буде, як звеліли... — І Хомка подивився на нього такими ясними й довірливими очима, що Зенюк не влучив рукою з ключами в свою кишеню й вони впали йому до ніг.

Хомка підбіг, подав ключі й прошмигнув у сіни.

«Сябро Хомка Коновальчук із вьоски Маці Кобринського району, мерщій до оточенців! Сьогодні тобі можна заходити в будь-яку хату. Комендант наказав зібрати людей на танці. Маю право заходити, куди мені треба. Хай стежить тепіречки за мною рябий Яким Корнелюк і син його Василь. Хай нипають за мною — наказ коменданта виконую. Отако, сябро Хомка».

Найперше йому хотілося побігти до Бориса Михайловського, але той перейшов чомусь жити на хутір до брата своєї колишньої господині Параски — до Грицька Дем'янюка, який щойно побрався з

Юхимкою (Борис зробив їм тесового стола й подарував на весілля). А що, як Зенюк стежить? А як він зумисне дав таке доручення? Ні, сябро Хомка, допіру ти не тільки за себе відповідаєш. Пантруй добре.

Наваксував юхтові чоботи, збив набакир кашкета, вийшов за ворота і довго стояв, начеб зважуючи: в який кінець села іти, а насправді позиркував на вікна, чи не дивиться з-за фіранки пильне Зенюкове око.

Нема. Гайда, сябро Хомка.

А на танці таки зібралось люду й люду! А чого? Перезимували, худобу, яку по хуторах німці не підчистили, вигнали на зелену пашу, дітваки на молоко перейшли. Посіяли бульбу й жито, до борщу підріс щавельчик і кропива. Лиця трохи розвиднілися в старих на весну, а в молодих — кров заграла. Все як слід — весна. Яких колись хороводів водили на Ринку, під дубами, — старе й мале приходило подивитися. Великдень і трійця — два весняних свята — розгойдували Кортеліси, як колиску, на ціле літо вистачало радості.

З початку війни Зенюк і Паливода всі розваги скасували, а оце вперше дозволено. Піду, спробую, чи ноги не відвикли, на люда подивлюся, мо' й на мене хто подивиться...

Треба піти, бо бродить чутка, що до Німеччини будуть молодих забирати. Піду, побачу своїх, хтозна, як воно й буде далі. Піду.

Танці були сумні. Всі хотіли чомусь дивитися, як інші танцюють, відстоювалися в кутках, підштовхували одне одного на середину шкільної кімнати, але кожен **огинався** — хай хтось піде першим. Федя-московець грав нині абияк, мордував гармошку, наче **виґаляв з неї нечистого духа**.

Здавалося, так вони й кінчатся, опі силувані танці замість колишньої хмільної й довгої гулянки на тройцю.

Та з гурту вийшов русявий, статний, з іскристо-синявими очима, в рясній, на всі груди вишиванці Яшко Карпук, якого за Польщі мало хто з кортелісців і знав. Хіба що: а-а, той Карпуків Яшко, що сидів у в'язниці... За політику, кажуть,— це пошепки,— в комуністи пішов.

У тридцять дев'ятому Яків повернувся з Берези Картузької. Обрали його на голову сільради, відпросився в людей, мовляв, дайте хоч трошки повчителювати, все життя мріяв зайти у клас вчителем. Організував школу, дітиська за ним черідкою ходили. І — на тобі! — війна.

З рік не дуже й виходив на люди, ночами більше, бо Зенюк нахвалявся якомсь: «Не видно мого колишнього колеги по педагогіці, а так гучно починав при Світах. Якщо тихо буде, візьму в... листоноші або... сажники... Дехто починав саме з того. Але якщо Яшко нижче трави! По мій каблук!»

Яшко вийшов на середину кола, стріпнув житнім сипким чубом, повів очима по дівочих обличчях. Зустрівся поглядом із своєю нареченою Іринкою Герель, підморгнув їй хвацько і пішов до найбільшніх у селі (навіть на свято лише найстарша була взута в мамині капці, а решта босоніж) дочок Христини Кухарки, які стояли окремим гуртиком, заздрісно поглядаючи на дівчат, що грали терновими хустками, туфлями на рипах, злежаними, довоєнними платтями.

Яшко підійшов до них, вклонився найстаршій, вісімнадцятирічній Ярині Кухар. Вона зашарілася, впустила на землю маленьку вишивану хусточку, не стала її підіймати (он в молодша — Оксана, хай підбере, то їй і зостанеться), виструнчилася, гордо

закинула голову й пішла до Якова. В гурті аж шелест прокотився: хто б подумав, за рік Ярина Кухарка отакою павою стала: як іде, як руку Якову подає, як голову тримає, а перегинається як у талії, а ногу ставить!

І Федя-московець з оточенців наче прокинувся. Рвонув гармошку, жбурнув їм під ноги польку — розступіться, бо ноги потолочать!

Став на порозі рябий поліцай Яким Корнелюк:

— Танцюєте? Блощиці витрушуєте?

— Ми не тобі, Якиме, танцюємо, а собі! — відказав Яшко Карпук і так хвацько обернув Яринкою, аж вона стиха зойкнула: «Якове Силівичу-у-у!»

Рябий Корнелюк сіпнувся вперед, але вийшов на коло Хомка-поліцай, запросив до танцю Ірину Герель, аж тоді відказав Якимові:

— Веліли комендант танцювати, гер поліцай. І за порядок тутика я відповідаю. Наказ Зенюка.— І закружляв з Іриною, Яковою нареченою, часто наступаючи своїми великими юхтовими чобітьми на її парусинові туфленьята, натерті зубним порошком.

У Якіма ще різкіше простушили вроджені плями на лиці, він демонстративно голосно висякався при порозі, перекинув рушницю на друге плече і пішов геть.

На середину кімнати висипалися пари. Котрій не вистачило парубка — брала до танцю товаришку, Федя-московець рвав гармошку, наче будив її засто-яну душу. Знялася курява з долівки, хтось (чи не Яринка Кухарка) першим засміявся — і тепер лише почалися ті танці, яких чекали, йдучи на Ринок аж з далеких, оточених поліською непрохідною трясо-виною хуторів.

Федя-московець несамовито вигупував собі ногою, аж ямку в долівці витовк, гнав польку шпаркіше й шпаркіше, здавалося, зараз він сам знесилено впаде

під ноги танцюристам, та лиш втирав чоло об полинялі, безліч разів клеєні шерстю міхи гармоні й грав іще швидше.

Потомлені танцюристи давали місце свіжим, охочим до забави парам. Хлопці вискакували надвір ковтнути свіжого повітря й викурити самокрутку (а чи й з'ясувати свої кавалерські справи, призабуті за рік війни).

Виходили й оточенці. Курили, гомоніли з місцевими парубками про погоду, дівчат, про музику Феді-московця...

Кортеліська парубота, яка підросла за війну, поверталася в тісну кімнату, а оточенці непомітно зникали в темені. Начеб розходилися в різні боки Кортелісів, але невдовзі перестрибували через цвинтарну огорожу й відразу відповідали паролем на поклик Бориса Михайловського:

- Закурити маєш, хлопче?
- Дам затягнути. В Хомки-поліцай позичив...
- Свій. Підходь. Хвоста не волочиш?
- Безхвостий...

СВІДЧЕННЯ

Вороновича Миколи Івановича

Білорус. На початку війни був командиром медсанбату 22-ї танкової дивізії в Бресті. Обороняв Брестську фортецю. Зимував у Кортелісах, в хаті комуніста Якова Карпука. Один з організаторів партизанського загону імені Ворошилова. Комісар цього загону. Зараз завідує 2-ю поліклінікою м. Бреста.

«...У школі були танці. Ми, тобто оточенці, які встигли за цей час порозумітися між собою й повірили один одному, чекали слушної нагоди, щоб звернутися й вирішити: що нам робити далі? Ситуація

була вкрай драматична. Всі ми, хто потрапив в оточення, — кадрові офіцери й солдати. Військові. Пройшли крізь нерівні, смертельні бої з ворогом, крізь полон, табори й неодноразові втечі з них.

У Кортелісах трішки оговталися. З боєм зрозуміли, що до лінії фронту нам уже не прорватися, далеко...

Я не можу, та й не маю права, судити про настрої всіх, хто зимував у Кортелісах та окільних хуторах. Зрозумійте — не всім ми могли довірити наш план. Було ядро однодумців, які вірили один одному.

Мушу сказати, що Паливода і Зенюк знали про оточенців, однак спершу не чіпали нас. Не з великодушності. Гітлерівцям було не до нас, вказівок з Ратного не надходило, а Зенюкові вигідно було щоразу рапортувати: у «його Кортелісах» — повний порядок. Мовляв, то його, комендантова, заслуга.

Та нам від цього не було легше. Рано чи пізно фашисти візьмуться й за нас. Отже, треба діяти.

А тут така нагода. Наш зв'язковий Хома Коновальчук запрошує на танці...

На цвинтарі нас зібралося осіб двадцять. Розводити різні прожекти й дискусії ніколи. Єдиний вихід: організувати партизанський загін і йти в ліс. Коли? Одні: завтра. Інші: нехай потепліє. І тут виявив свій командирський талант Борис Михайловський. З цієї миті ми вже партизани! До господарів ніхто не повернеться. Чому це рішення було найрозумнішим? А де певність, що завтра про загін імені Ворошилова не знатиме Зенюк або Паливода? Ми ж знаємо один одного лише кілька місяців.

...З кортеліського цвинтаря виходили вже не припжені своїм становищем та гірким прізвиськом «оточенці», а бійці партизанського загону імені Ворошилова.

СВІДЧЕННЯ

Булаєва Дмитра Євгеновича

Росіянин. Колишній партизан загону імені Ворошилова. Проживає зараз в м. Аркидан Саратовської області. На пенсії.

«У травні місяці було якесь релігійне свято, яке — не скажу, і ще весілля було в Млиновім, бо мої господарі пішли на весілля...

Танці були в хаті-читальні чи в клубі... Я не танцював, бо не вмів... тоді.

Яків Карпук, у якого жив Воронович, підійшов до мене й шепнув на вухо: йди на цвинтар. Пароль: «Дам затягнутися. В Хомки-поліцая позичив». Пароль точно пам'ятаю, бо дуже боявся тоді забути його.

...Був Борис Михайловський — радист, Микола Воронович — лікар. Яків Карпук, Матвій Лихван — це з місцевих, кортеліських, поліщуків-українців. Людей було багатенько, всіх не згадаю. Командиром загону обрали Михайловського. Комісаром — білоруса Вороновича. Зброї в нас було 12 чи 13 гвинтівок. Де їх роздобув Михайловський, я не знаю...

Щоб ніхто не доніс — вирішили в цей самий день, а правильніше — ніч напасти на кортеліський поліцейський гарнізон.

...Згадав іще... Хомка Коновальчук пожартував тоді: якраз віддам ключі Зенюку, коли будемо його брати...»

СВІДЧЕННЯ

Коновальчука Хоми Арсеновича

Білорус. Колишній партизан загону імені Ворошилова, зв'язковий, кулеметник, розвідник, командир взводу загону. Проживає у м. Харкові. На пенсії.

«...Була тройця, весілля в Млиновім і гулянка в Зенюка. Я, Хомка Коновальчук, як на світ знову пародився, бо хлопці-оточенці мене за свого признали. А то ж встидно людям в очі глянути. Вчора ще був червоноармійцем, зубами горло б фашистові перергиз, а зараз комендантові по господарці прислужую, пістолета чищу. Весь час думаю: якби оце мама моя побачила — не мала б за сина...

Досі не зрозумію, як мене «прочитав» Борис Михайловський, що підіслав своїх людей і дав розпорядження: зблизитися з Женею, німецькою хвойдою, навіть ніби позалицятися, щоб вивідати в неї все про ратнівську поліцію, про новини з фронту, про що говорять Зенюк і Паливода. Напевне, брати Прокопчуки його переконали, що я свій. Через них, а особливо через старшого, Артема, я й тримав зв'язок з оточенцями...

Але — досі не можу зрозуміти — чому мені так вірив Зенюк? Він же така хитрюща змія, обережний — страх, а повірив. Можете собі уявити: одного разу навіть весь кортеліський поліцейський гарнізон на... мене залишав. Так-так, один вечір я навіть «командував» кортеліськими поліцаями...

Переказували мені, що він ходив у спеціальні облави на партизанів, щоб зі мною сквитатися... Так і не стрілися...

До того, що ви вже знаєте, можу додати: того вечора на цвинтарі були з нами дві дівчини-розвідниці, з місцевих. Сашуня Дордюк і Надя Кравчук.

Ще скажу: зброю ми брали в урочищі Глиняне. Викопували. Там у перші дні війни був запеклий бій із німцями нашої піхотної частини. То ми відкопували їхню зброю...

Небо було на тройцю зоряне, тільки холодне, ніби осіннє...

Мені було велено зайти в приміщення комендатури, забити вартового поліцая, перерізати зв'язок з Ратним.

А небо холодне, ніби листопадове, я казав уже, здасться...

Михайловський дав мені свій пістолет. При поясі, під сорочкою, носив його.

Із засади, з невикопаних торішніх бур'янів, бачимо — дудлять самогон два поліцаї. Чи й згадаю зараз... Тоді знав...

Либонь, Антонюк і Жуковський... Імен їхніх не згадаю ніяк...

Іду. Піднімаюся на ганок комендатури й думаю: ну от, Хомко із в'юски Маці, скоро рік, як фашисти напали на твою землю. Вже рік війни, а ти оце сьогодні, на трійцю, вперше вистрелиш у ворога. Так, — заспокоюю себе, бо рука, що лежить у кишені на гапшику пістолета, тремтить, як у пропасниці. Боюсь, дочасно вистрелить. Невже, думаю, вони не здогадаються, що їх, гадів, вбивати прийшов? Здогадаються, думаю... Та вже як буде...

Зайшов. А один з них (Антонюк чи Жуковський — не скажу): «О, міністр культури Кортелісів, Хомка Зенюків... Наравишся ти мені, Хомко». А пика п'яна, закисла в нього. Гвинтівки в кутку, до бачка з водою приперті...

...Другий (Антонюк чи Жуковський — не знаю) гранчак самогону мені подає...

Тут телефон задзвонив. Обидва, Антонюк і Жуковський, кинулись до нього. Я стрибнув до бачка з водою, де гвинтівки їхні. І звідти вистрелив у потилицю. Кому першому — не скажу. Антонюкові або Жуковському.

...Тут убігли Михайловський, Воронович, Андрій Лихван. Михайловський кивнув мені: «Бери трубку».

Підняв. Слухаю, кажу, черговий Хомка Коновальчук, кажу. Це Маковецький, з ратнівської поліції дзвонив, чи все нормально в Кортелісах. Кажу: «Ордунг, гер начальник!» Каже: «Щось я тебе не пригадую, Коновальчук». А я йому: «Та лиш сьогодні, на трійцю, вступив, з ласки Зенюка». — «Молодець! — каже. — На днях буду у вас — підійди до мене познайомитись». Попрощалися. Кладу трубку, «Лихван дріт ножем — чик і перерізав.

...А мені ж до Зенюка кортить... Ключа віддати...

Оточили ми його хату...

...Досі не можу зрозуміти, як він, сволота, вискочив. Не застали його...

...Ганя з дитинкою мені в ноги: помилуй, Хомонько! Старі Дудкевичі (дід і баба Ганни) стали переді мною на коліна: пощади!

Дурний я, бо таке серце маю... Пожалів, попросив Михайловського і Вороновича... Взяли набіі, кілька гранат, харчу. З одягу, либонь, нічого... Чоботи юхтові я не віддав і піджак...

СВІДЧЕННЯ

Лакишика Василя Євдокимовича

Українець. Колишній зв'язковий партизанського загону імені Ворошилова. Мешкає у с. Закросниці Кобринського району Брестської області. На пенсії.

«Вперше я побачив Бориса Михайловського весною сорок другого, після трійці... Десь у двадцятих числах травня, коли я почув про розгром поліції в Кортелісах. Почув і пішов у партизани...

Був він одягнений у все військове, при поясі носив пістолет. Виглядав бадьоро. Років тридцять мав. Залісини. Ніс широкий, кирпатий...

Після нападу на поліцію в них, краще сказати, в нас, було: чотири кулемети Дехтярєва, два автомати ППД, багато гвинтівок десятизарядних. Патрони, гранати... Воронович мав багато бинтів польських...

Щодня до нас почали приходити нові люди, про- силися в партизани.

Михайловський дуже стояв за дисципліну. Щоб як в армії було все...

Ще маю вам сказати: був у партизанах з корте- лиських оточенців Павлуша-кулеметник. Дуже влю- бився в Афійку Піщук — кортеліську дівчину, в ма- ми її стояв на квартирі. Страх закохався. Не пуска- ла його в партизани. Плакав, але... пішов. Обіцяв навідувати. Все просив Михайловського: пустіть хоч на часок до Афії, принесу хліба свіжого. Так про- сився, що всі ми йшли до Бориса Миколайовича: пустіть...

Любив Павлуша приповідку: «Веселий мороз, ро- бочий мороз».

Краще б ми його не пускали. Потрапив у засідку поліцаїв... Убили його в стіжку, куди він сховався, йдучи до Афійки...

В урочищі Душелине ми не довго стояли. Вчили- ся там стріляти навіть. А тоді пішли в Борисівський ліс сусіднього, Дивінського району...

Хомка Коновальчук варив партизанську кашу... все боявся, щоб не пригоріла. Так боявся, що вона... пригорала знову... Переживав, як дитина...»

СВІДЧЕННЯ

Мусюка Івана Григоровича (продовження)

«...На трійцю ми чекали Альошку допізна... Чу- ємо, вже й молодь із танців розійшлася. Думаємо, парубкує й приїде. А нема й нема. Ми з Олексою

на Ринок ходили, порожньо. Мама сплакують за куделею, Агапа не спить, у вікно виглядає...

А тоді враз стрілянина зчинилася. На Ринку, де школа була й комендатура німецька. Ми й обмерли. Мама лицем у куделю впали. Агапа заголосила. Діти па піч... із кошелям. Все, думаємо,— нема вже нашого Альошки Попова. Не вберегли ми його. Що ж тепірко скажемо деревні Малий Сапожок?

Хоч би поховати його по-людському... Так тоді думали... Хотіли з Олексою йти на Ринок. Жінки в поги нам вчепилися. Мама з куделею стали на порозі, загородили двері... Ніхто очей не склепив до ранку. Діти не спали...

Вдосвіта узнали: оточенці розбили гарнізон кортеліський. Чи п'ять, чи четверо поліцаїв убили. Решта розбіглися, поховались...

Ходила чутка, ніби Зенюк не сповістив про це в Ратень, щоб не зняли його... Таке допустив — партизани в селі. Але хтось сказав у Ратені...

В обід приїхало їм, поліцаям, підкріплення. Машини. Солдати. Поліцайня. Ніби і з Ковеля були...»

СВІДЧЕННЯ

Коновальчука Хоми Арсеновича (продовження)

«...Прибігли люди з Кортелісів... Я саме кашу варив. Кинувся до них... каша знову підгоріла, поки слухав...

Сказали, що наїхало німців на машинах у село. Люди поховалися — ті, чиї оточенці пішли в партизани. Зенюк якись списки складає з Паливодю...

Михайловський вирішив: йти рятувати село. Розбив нас на взводи, відділення. Воронович з групою наступатиме від церкви, Михайловський — од вітря-

ка. Моє завдання: з кулеметом підповзти ближче до комендатури. Сигнал атаки — три ракети в небі...

...Федя-московець латав гармошку... Яшка Карпук учився стріляти (опудало з фріцового френча було в яру). П'ятеро братів Прокопчуків — Хома, Артем, Максим... ще двох забув, — усі п'ятеро пішли в партизани. Надумали постригтися. Де вони дістали машинку, всі дивувалися. Черга стала до Артема, Прокопчуки сміються: вам і так файно, а ми перед мамині очі постанемо...

Гітлерівці й поліцаї не ждали нас. Зенюк з Паливодою частували приїжджих. Вдавали, що розгром поліції — перебільшення. Навіть зброю десь роздобули. Мовляв, нічого не взяли оточенці. Убитих поліцаїв поховав хутенько, ніби не було вбитих...

Дали ми їм тоді прикурить... після трьох ракет у небі. Серед дня напали. Вбили кількох фріців, багато поліцаїв. Машини вигнали за село й спалили.

А Зенюка знову я не застав удома...

...А це запишіть: не пам'ятаю вже, хто то був. Хлопець кортеліський... найдужче мене дражнив Хомкою-поліцаєм раніше. Підійшов до мене, а це ж серед дня, впізнати можна, так і так, вибач мені, Хомо, я не знав... Віддав мені свій капшук з махоркою... А за кілька днів сам прийшов у загін...

Кортелісці вітали нас дуже. Обіймали, впізнавали, несли хліб, сало. Просили: ночуйте, не йдіть нікуди... Проводжали аж за село...

...Багато було людей, дуже багато, але не всі. Не всі...»

ІЗ ПРОТОКОЛУ СУДУ

в м. Ратному. 1959 р.

Свідчить Ленартович Федір Омелянович, колишній секретар німецької районної поліції м. Ратного.

«Голова суду. Який був принцип побудови і розміщення німецької поліції в Ратнівському районі?»

Ленартович. Районна поліція на чолі з комендантом і мною, секретарем тобто... перебувала в містечку Ратному. Крім районної поліції, в селах Кортеліси, Самари, Річиця і Хотешів були дільничні поліції, які підлягали комендантові й мені, секретареві тобто. Десь із літа сорок другого... Еге ж, тобто... з липня, тобто день народження був тоді в Голого, то запам'ятав я...

Прокурор (уточнює). Ви маєте на увазі Голлінга, майора поліцейського батальйону з Мокран?

Ленартович. Тобто Голлінга, майора...

Голова суду. Продовжуйте.

Ленартович. Тобто з липня сорок другого, після багатьох нападів радянських партизанів на кортеліську поліцію, на самарську та інші вони були влиті в районну поліцію. Жили тут, у Ратнім. Однак, тобто поліцаї тут відповідали за свої села, часто виїздили туди наводити порядок, щоб все мирно було... тобто приводили в життя закони, які нам поступали від пімців.

Голова суду. Яку зарплату отримували поліцаї за службу, який одяг носили? Розкажіть про це докладно.

Ленартович. Ратнівські і сільські поліцаї мали однакову платню. Жонаті, тобто сімейні, получали на двадцять п'ять відсотків більше від холостяків. Тобто получали близько 800 українських карбованців, тобто рублів... Коменданти сільських поліцій мали більше, як рядові поліцаї, а районний комендант — ще більше. Навіть більше, як я... Десь із тисячу, може. Мені це відомо, бо я складав відомості на зароблені гроші. Складав на всіх, крім коменданта. Данилевич сам на себе писав відомість,

тобто на машинці печатав. Усі поліцаї носили своє домашнє обмундировання, деякі, хто хотів тобто, носили погони. Комендант Ратного і сільські коменданти носили погони весь час. Данилевич, а потім Логвинський, який прийшов замість нього, носили погони, обшиті скраю жовтою стрічкою, а сільські коменданти носили на погонах ще три жовтих стрічки. Коменданти мали всякі винтовки. Крім зарплати, поліцаї мали продшайок, і горілку ми їм часто давали, тобто комендант і я, секретар тобто колишній...»

До «чорної середи» два місяці й дев'ять днів

Юрген Голлінг вірив, що ця війна буде дуже коротка. В ній остаточно виявиться арійський геній, котрий стільки століть марнував себе на годинниківів, дрібних бауерів, кравців, рахівників, мулярів, хирлявих музикантів (навіть світ хотіли здивувати глухим як пень композитором), хатніми політиканами. Не завинили перед нацією тільки матері, бо вони старанно і невтомно народжували арійців. Матері не винні, що їхні діти ставали потім перукарями, асенізаторами, пекарями, шахтарями, торговцями, віршомазами, конфідентами. Винна доля нації та її історія. Нічого, чим більше занепадів ми пережили, тим вище піднімемось, тим розумнішими будемо там, на вершині.

Власне, це і не війна. Це сходження на вершину. Нас, арійців. Драматичне сходження, з жертвами, з тисячами вбитих, але сходження.

Нація наша мусить забути всі професії, крім однієї — арієць. Ми не маємо права тринькати себе на годинниківів, як мій татечко, на рахівників і прачок, на кротів-рільників і каменярів. Нарешті, після цієї остаточної (саме остаточної, а не остан-

пьюї! — зрадив винаходу Голлінг) війни ми робитимемо те, що нам давно належало: бути вищою расою на землі й радісно усвідомлювати: ми кровні арійці. Це наш фах, наше життя, мета і покликання.

А вся оця наволоч, що іменує себе росіянами, англійцями, французами, українцями, поляками — годі засмічувати собі пам'ять цими дикунами! — всі вони знатимуть своє призначення на землі. На нашій землі! Ми раз і назавжди визначимо їхній, придатний нам хист. Французи робитимуть нам вино і коньяки. Отже, не французи, а винарі. Росіянами займеться фюрер. Він уже висловив геніальну думку: хай вирощують неїстівні культури, льон, наприклад. Вирощуєш, а не з'єси, харчуйся контрольованою пайкою. Не буде загрози їхнього розмноження. Харчем будемо регулювати їхню кількість, потрібну для нас. Отже, не росіяни, а льонарі чи щось подібне. Одне слово, німцям є над чим думати після перемоги. Неосвічені українці вирощуватимуть нам хліб і свою хвалену гречку. Нема українців — є покірні дикуни-гречкосії, котрі знають, наприклад, що народжувати можна тільки тоді, коли хтось у родині помер. Кілька бездарних австрійків зможуть стежити за цим цілком успішно.

Шкода, що фюрер не залишить кілька євреїв для перукарського діла... Нічого, навчимо цього ремесла чехів або поляків. Стільки тих націй наплодилося на землі, що чи й вистачить для них професій. Інтересно ж буде: під нашим німецьким наглядом білоруси сваряться з латишами за шевство, за право шити чоботи для нас.

Юрген Голлінг не хотів відпускати від себе ці думки, та мусив. Його водій, — літній, зсутулений фольксдойч, у якого іноді так гурчить у животі, що й мотора старого «опеля» не чути, — різко загальмував, лайнувався й одразу ж вибачався перед майо-

ром за самочинну лайку. Бруківчата траса Брест — Ковель у цьому місці була розвернута вибухом. Юрген одразу збагнув, що це сталося недавно, що тут була перестрілка з місцевими більшовпцькими бандитами (розсипані по траві німецькі сигарети, облізла російська пілотка, гільзи...). Він висунувся з машини й побачив у кюветі мертвого обер-лейтенанта, що лежав, ухопившись задубілими пальцями за кущ кропиви, з-під кореня якої виповзали мурахи і по п'ястуках, по руках лізли в рукав мундира. Навіть не мертвий обер-лейтенант, не розвернута вибухом дорога, а — мурахи, що налізали в рукав небіжчикові, у русяве, розділене рівним проділом волосся, обдали майора огидним страхом. Він змерз й злякано зачинив дверцята машини. Тепер він злякався, що його хвилиний перестрах помітив оцей неповороткий фолксдойч, в якого знову загуркотіло в животі.

Поки Голлінг ізвладав із собою, фолксдойч уже повернув машину назад.

Голлінг скинув кашкета, наче хотів випустити з нього бридкий холод, провів рукою по чуприні, стріпнув п'ятірнею (повірів, що на волоссі справді виступив іній) і ламким голосом гаркнув:

— На Мокрани! Іншої команди я не давав!

Мотор стихив оберти, крізь його вуркотіння проступив... клекіт із живота шофера.

Голлінг скривився й вирішив: перше, що зроблю в Мокранах, — заміню водія. А потім подумав: а куди ж цього? Пускати в ліс, на партизанів? У нього від хвилювання починає так клекотіти в животі, що російським бандитам кращого сигналу про початок облави і не придумаєш. На кухню! Може, хоч там від'їється.

Голлінгу аж соромно стало, що від таких солодких, високих, гідних його арійського розуму думок,

в яких він розкошував по дорозі від Бреста, довелося опуститися до морок про цього боягуза фольксдойча. Спробував знову піднятися до всепланетних роздумів, які найбільше пасують істинному солдатові фюрера. Не вийшло. Зробив ще одну спробу — розум не набрав висоти.

Фольксдойч повів машину в об'їзд, через рідке зелене жито, що цвіркало молочком аж на чорний капот «опеля». Майор ухопився руками за сидіння і третьої спроби не став робити.

«Опель» знову вискочив на тряску бруківку, і Голлінг зосередився на іншому. Зрештою, воно зараз не менше важливе для моєї великої нації, та й для мене особисто, заспокоїв він себе і мимоволі відстібнув кобуру з пістолетом.

На фронті — там усе ясно. Тевтонський геній востаннє — остаточно! — побавиться у війну, всі до одного арійці приїдуть з фатерлянду подивитися на Кремль перед тим, як ми висадимо його в повітря, й історія заговорить лише по-нашому.

На мить Юрген подумав, що його розум знову «набрав висоти», але...

Із фронтом зрозуміло. Головні події зараз починаються за спиною нашого непереможного вермахту. Отут, в оцих Брестах, Мінських, Києвах, Луцьках... Мокранах. Так-так, і у Мокранах у першу чергу. Треба перепинити останню агонію більшовиків. Ні-який це не опір, а справді агонія. І через те, що остання, особливо небезпечна. Відчай не дорівнює навіть страху. Інакше нічим не поясниш оцю їхню вилазку на трасу, вбивство офіцера вермахту. Розумна істота відразу зрозуміла б, що все це безглуздо, безнадійно, війна вже програєна їхньою армією. Кожен словна розуму думав би про те, щоб вижити. Схили голову і живи... поки що... Осьже, їх охопив відчай. Вони засліпліні ним.

І тобі, Голлінг, випадає рідкісна місія: очистити світ від знавіснелих рештків фанатиків, що зграями нипають у цих диких нетрях. Ти зробиш це найближчим часом. І вдячний фатерлянд цього не забуде ніколи!

Майорова правниця самохіть вихопилася вперед, наче він рапортував про завершення своєї місії самому фісреру. Фольксдойч здивовано глипнув на нього, і командир поліцейського батальйону, згадавши про його присутність, протер долонею вітрове скло. Ніби саме задля цього й простягав руку.

Одначе хвилиenne замішання ще більше буденило думки.

В його особистій долі все гаразд. Навіть ця затхла кайзерівська бочка Майер не знає, що він зробив для мене найбільше, на що здатен був командир поліцейського полку. Він, напевне, жере на radoцax, що збувся мене із свого штабу, курку, запечену в глині. Гучно цямкає й колупається в зубах, тішачи себе тим, що занадто рішучого (як на нього, струхлявілого космополіта) націонал-соціаліста Голлінга спровадив у самісіньке пекло — командувати батальйоном у Мокранах. Де йому зрозуміти, що саме цього мені й хотілося. При світлі пекла мене буде краще видно з фатерлянду, як у пліснявих коридорах штабу.

Війна коротка, і за цей час треба увірватися в історію рейху! Найкраще! Найефектніше! Влетіти прямо із пекла. Хай з обгорілими руками й полами кітеля, але з живим серцем арійця.

Спершу його гнітило те, що попередник, командир третього батальйону з Мокран Олгафен опоганив честь німецького офіцера. Тубільні бандити напали на майора Олгафена, коли він гостював у комендантського села. Яка ганьба, партизани знайшли майора (наша форма, наші погони, наша зброя!) у

шафі з піднятими вгору руками. Добре, що штабний офіцер Голлінг послав родині небіжчика сповіщення: їхній син, чоловік і батечко загинув у бою з бандитами. Отож Майєр думав, що посада командира третього батальйону, на яку призначає Голлінга, безнадійно скомпрометована. В штабі так і казатимуть: а-а, Голлінг, котрий став у чергу за... Олгафеном... до бога.

Та Голлінг переконав себе: це навіть на краще! Він приймає батальйон, що став посміховиськом всього п'ятнадцятого поліцейського полку. А Голлінг поверне батальйонові репутацію! Спершу лише поверне, а тоді здобуде славу! Для батальйону, полку, військ СС, вермахту і рейху! І — для себе, Голлінга.

— Ти везеш у Мокрани старого штабного радикалітника чи бойового офіцера вермахту!? Гони швидше! Смеркає!

Тонка, поморщена шия фольксдойча, як равлик із мушлі, висунулася з-між пліч, подалася вперед і напружено застигла.

Машина дужче застрибала по бруку.

Голлінг одразу й пошкодував, що віддав цей наказ, але відмінити його не став.

Найстрашніше зараз для солдата фюрера — нерішучість!

ДОВІДКА

в партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії.

«Партизанський загін імені Ворошилова. Загін дислокувався в районі Кобрино, Ратного, Дівіна, Чернян, Мокран, Кортелісів, Виликорити. На протязі

короткого часу (підкреслення авт.—В.Я.) загін розгромив поліцейські дільниці в Ратнім, Дивіні (2 рази), Черняхнах (2 рази), кортеліську поліцейську дільницю».

СВІДЧЕННЯ Чубарєва Сергія Дмитровича

Росіянин. Колишній партизан загону імені Ворошилова. Мешкає в с. Корязьма Котлавського району Архангельської області. Вчителює.

«...Ми чули про існування в лісах, на кордоні України й Білорусії, партизанських загонів: Бориса-радиста, Бориса-інженера, загону Михайловського та загону імені Ворошилова. Думали, що все це різні загани, а коли я потрапив до загону, виявилося — один.

Михайловський, коли ми з ним разом воювали, був простий, чуйний, уважний до кожного партизана і до жителів сіл.

Одного разу ми натрапили в лісі на озброєну групу людей, які вдавали з себе радянських партизанів, а насправді відсиджувалися по глухих хуторах. Я тоді вперше побачив його лютим. «Вас варто віддати під трибунал. Не за бездіяльність, а за те, що ви смієте називати себе радянськими месниками, які захищають рідну землю від фашистів!» — ледве стримуючись, кричав він. І ті хлопці потім непогано воювали в нашому загоні.

...Михайловський дістав через зв'язкових радіоприймач, і щодня ми знали про події на фронтах.

Він постійно підтримував контакт із партизанською групою, до якої входили жителі Кортелісів і

навколишніх сіл. Яків Карпук був командиром цієї групи. Його вбили, коли йшов на хутір Замостя, щоб зустрітися з нашим зв'язковим...»

СВІДЧЕННЯ Мешитбая Хасенова

Дагестанець. Колишній партизан загону імені Ворошилова. Мешкає в Дагестані, Магарамкентський район, с. Куйсун. Партійний працівник.

«Операція на трасі Брест — Ковель нам вдалася. Ми знищили одну легкову машину, вбили обер-лейтенанта, який віз до Києва і Берліна (генштабу) цінні секретні документи: директиву Гітлера про організацію сільгосппоставок для армії, про боротьбу із «сталінськими бандитами» і тими, хто їм співчуває. Пригадую, вчитель із Смоленська, який знав німецьку, переклав нам: «Знищувати без суду й слідства». Була там і директива про збирання металобрухту. Ми взяли тоді 9 гвинтівок, 2 парабелуми, 5 комплектів одягу, багато сигарет і цигарок, кілька тисяч українських карбованців німецького випуску...

...Були у нас втрати... Власне, у мене — загубив свою фронтову пілотку. Досі шкодую, що не повернувся тоді за нею...»

До «чорної середи» місяць і один день і сім смертей

Корпелюкова Марфа прийшла додому пізно ввечері. Дитина вже відплакала, відкричала й заснула, коли її чоловік, кривоногий Іван, загорнув у ганчірку шматочок хліба і дав намовляті посмоктати.

Чекаючи жінку, Іван перевів дві найкращих овечих шкури — тепер хіба на клинці будуть.

Марфа вбігла до хати, й Іван, зачмелений кислятиною від шкур, почув — запахло свіжим сіном. Поки йшла до колиски, побачив на її литках дрібні пружечки — лежала на сні!

— Ой, Іване, яку новину від Паливоди я принесла тобі. Навіть ляяти не будеш, що затрималася в сільраді з кумом... в його кімнаті... при лампі... — вийняла з рота дитини хлібний смочок і сягнула рукою собі за пазуху. — Кум Паливода залишається тепірко найголовнішим у Кортелісах. Зенюк із своїм військом буде вибиратися в Ратень. Так німці наказали, а кум — уже мені...

Іван ще раз зиркнув на жінчині литки — рубчики трохи розправилися, незабаром і сліду не буде...

Посовав короткими погами попід столом і не став казати всього, що кілька разів мовчки виголошував для Марфи, зачукикуючи дитину. Часи такі непевні... А доки Марфа моя — Паливода теж мій. Марфині литки, либоньки, розрівнялися зовсім. І не скажеш...

Довідавшись, що Зенюк із поліцейями мають покинути Кортеліси, стара Мотрона Дордючка вперше за це тривожне літо розчесалася біля маленького уламка свого дівочого ще дзеркала. Побите рясною сивиною волосся збилося в кібляки, і роговий гребінчик ледве пробирався в ньому. Гребінь непомітно грів її поморщену, сіру долоню, бо Василько його вирізав. Із рога довоєнної корови Стежки, якого вона загубила під час осіннього загулу, зчепившись із Зенюковим биком.

Слава богу, вимітається вже ця п'яна орда з Кортелісів. Тепірко й Василь мій зможе навідуватися з партизанів. Десь тут вопи, бо хіба можна йому від

рідної хати далеко відходити, від рідної мами? Якби знала, де він із своїми товаришечками ночує,— борщу та бульби товченої віднесла б на вечерю, яєчок кількоро зібрала з-під єдиної курки, що ховається, розумниця, від поліцаїні в очеретах. Та де його знайдеш — ліс як море. Вимететься оце сміття з села (всі ж учора ще були людським непотребом, а нині повилізали... на видноту!), то Василько вчапатиме до матері. Сорочечку перевдягнути, дрівець насікти, сіна в матрац накосити, отого, що в саду, воно з м'ятою та з полинчиком, з деревієм...

Мотрона таки розчесалася, вклала тоненьку косу в калачик на потилиці, а тоді скрушно похитала головою: у заплітках волосся було чи не стільки, як на купці в подолку,— отаквилізло, покичесалася.

Взяла банячок з лушпайками від бульби і, сторожко озираючись, понесла його єдиній курці на обійсті...

Старий Мирон Лихван зучора не розмовляв із своєю жінкою Ліксандрою. Сьогодні вже й пересердився на неї, але ще мовчав. Фасону треба дотриматися, втішав себе. Вчорашня сварка знову почалася через сина, через Андрія, що другий рік партизають.

Коли Андрій пішов на трійцю з усіма — плакала. Коли вдруге розбили комендатуру, зайняли село й відкрито ходили вулицями — не могла встояти на місці, обертаса ходила довкола сина біля церкви, гудзика на очах у всіх пришивала йому до піджака, коли зняв він з грудей трофейного автомата, сухарів у кишені напихала, шнурки на черевиках по-своєму перев'язала. Що ти їй скажеш — мати.

А відколи Паливода й Зепюк забрали корову, порося й коника, жито з комірчини, а наостанок з люті прострелили Андрієву фотокартку між образа-

ми,— Мирон заходить до своєї хати лише на ніч. Якої вже роботи не переробив у себе, в сусідів, у найдальших родичів, щоб тільки не чути Ліксандриних схлипів і невідчепного прохання: піди, Мироне, піди й приведи Андрія до мами. Хоч на часинку! Бо не вірю, що живий... Піди, Мирку!

Вчора він не стримався, хряснув об долівку полив'яною мискою, в яку жінка хотіла насипати пісного борщу, і вперше за двадцять три роки їхнього життя випустив з язика початок лайки. Тільки словечко, діти й не второпали, а вона... Вискочив на дворище, хотів спересердя зрубати запаршивілу, здуплавілу яблуню, але пожалів, опустив сокиру. Заходився іще дрібніше перерубувати заготовлені на зиму цурпалки...

Сьогодні вже б і заговорив до неї. А фасон хто буде тримати? Жінці тільки попусти...

У Христини Кухарки, в Кортелісах чи не найбіднішої, але багатой на дівок, було в хаті «весілле». Так мама називала той шарварок у кімнатині, коли всі п'ять її дочок (навіть найменша, трилітня Оля, яка на решето каже «латашо») починають пирекати тонкими хихичками й ходити на цирлах, як хтось із сільських парубків загляне в їхню домівку та внесе з собою незвичний тутика чоловічий дух.

Христина колись нарікала на бога, що раз по раз посилав їй дівчинку, нарікала й на чоловіка, особливо тоді, коли він знову багнув хлопчика... для прізвища. Та, з другого боку, воно й добре: нашила один раз платтячок і стеж, щоб вчасно передавали одяг одна одній, щоб не переночували. А тепер іще вигода: найстарша, Яринка, з маминого плеча блузку носить.

Та то пусте. Війна падка на хлопців. Одні в армії чи в партизанах, дехто, з покидьків і дурисвітів, в поліцаях, на інших в Германію списки, чула, скла-

дають. А дочки при мамі. Одна морока — заміж видати. Таки морока... з нашими статками...

А сьогодні «весілле» в хатині. Аж двоє хлопчисьок прибилося. Недарма на тім тижні кицька цілий день вмивалася. Так кумедно говорять, але по-нашому. І назвиська мають наші — Степан і Володя.

Скіль вони? Кажуть — зі сходу, з «Польтави». Чула-чула, там ніби галушки на вербі родять, така земля масна.

Втекли обидва з невільницького поїзда. В Германію везли їх. Лісами, бідненькі, болотами — й до нас. Та ні, додому підуть.

Хай мої дівки трохи порегочуть та з парубками поговорять, бо здичавіють за війну, хто їх тоді й візьме? Хай... Але спати хлопців покладу на п'єстрах¹. А Ярину? О-о, цю біля себе. Ой, господи, ока та й ока за дівками... Хоч би одного братика їм... для оборони. Ех, Архипе, Архипе, — як тобі там тепер, на цвинтарі?..

СВІДЧЕННЯ

Круш Федори Лаврінівни,

доярки радгоспу «Кортеліський».

«...Під обід, як оце тепіречки. Сонце стояло якраз навпроти гнізда з лелеками — боцюнами по-нашому. Я дівчиною так час пізнавала. Гляну, де гніздо, а де сонце — знаю.

...Поліцаїв і німців чорно, так наїхали в село. Легківка стала під ворітьми Зенюка. Діти — туди, подивитися на машину. Мені теж хотілося глянути зблизька, а соромно — дівка, дев'ятнадцятка...

...Стали зганяти всіх на схід. Наказ мають новий читати. Всіх зганяли на Ринок, під церкву.

¹ П'єстра — горище (місц.).

...Корнелюк Василь (син рябого Якіма) знайшов діда Каленика в криниці. Чистив її дід. Знайшов і пігнав на Ринок.

Зібралися, стоїмо. Мене чогось на самий перед виштовхали. Стоїмо, перешіптуємось.

Розступилися люди. Зайшов у середину кола німецький офіцер, Зенюк, Паливода...

А тоді ми як глянули — вмерли. Ведуть зв'язаними... Мотрону Дордючку, маму Василя, який пішов у партизани... за нею... Лихванів обох: дядька Мирона й тьотю Ліксандру, ой... і хлопчиків їхніх, менших за Андрія, партизана... Миколку й Максимка. А за ними два хлопці, не знайомі нікому. Такі, як я тоді була, може, й менші...

...Німець зачитав наказ... Страшний дуже... Ярипка Кухарка як заголосить, а сестри за нею...

...Положили тих бідних, що пов'язані, лицем до землі. Більше я вам нічого не годна казати... Не можу...»

СВІДЧЕННЯ

Дордюка Степана Яковича,
колишнього керуючого 3-м відділком радгоспу
«Кортеліський», пенсіонера.

«...Либоньки, то було в кінці серпня... вже після спаса, бо мій дід Семен сушив яблука... Глухенький був дід, то поліцай Мишка Гірник ударив його — щоб ішов на схід, бо дід не дочув...

...Поклали їх очима до землі, есесівець... високий чин, я в їхніх чинах не знався... Моложавий такий, років із сорок мав, високий такий, о, згадав — з проділем волосся, бо скидав кашкета й витирав його всередині хусточкою... постріляв їх у потилицю...

Я, сказати правду, не чув, але люди казали —

дядьо Мирон перепрошував ніби свою жінку Ліксандру. Це як селом до церкви їх вели. А хіба, скажіть, їм, бідним, було до того?.. Не знаю...

Есесівець ще дострілював їх, а Зенюк кричав: «Так з усяким буде, хто помагає партизанам!» А тоді влесливо: «За кожного партизана, газди, виданого поліції, п'ятсот марок пан офіцер обіцяють...»

Розстріляних закопували поліцаї, на тому ж місці. Тепірко там одна з наших братських могил...»

ІЗ ПРОТОКОЛУ СУДУ

в м. Ратному. 1959 р.

Показання підсудного Кошелюка Андрія Яковича. 1900 р. н., із с. Річиця Ратнівського району. Служив у ратнівській поліції, власноручно розстріляв близько сотні радянських громадян. Брав участь у знищенні села Кортеліси. Вулична кличка Орудія. Поліцейська і бандерівська — Дорош. Був у банді УПА. В момент арешту (1958 р.) працював різноробочим на ратнівській цегельні, де в 1942 р. власноручно розстріляв групу радянських громадян. Щоденно ходив по тому місці. Впізнаний випадково.

Голова суду. Розкажіть, підсудний Кошелюк, як ви вперше стріляли в невинну людину?

Кошелюк. Вперше я не стріляв...

Прокурор. Одрозу — вдруге?

Кошелюк. Я не хотів... (замовк падовго).

Народний засідатель. Але ж стріляли?

Кошелюк. Не хотів я, не хотів, мусив. Жеребок мені випав тоді...

Я розкажу. Це в селі Хотешове Ратнівського

району. Влітку сорок другого я був і зо двадцять поліцаїв наших. Прибули в Хотешове. Нами керував комендант хотешівської поліції Маковецький Петро і його заступник Дейнека Лукіяв. В обід ми прибули до комори, де сиділи затримані радянські громадяни. Тоді Маковецький сказав, що їх треба розстріляти. А ніхто з нас не виявив такого бажання, встидно якось було... серед дня...

Тоді Маковецький знайшов палицю за коморою і сказав: міряйтесь. Ну, знаєте, як діти міряються: чия рука буде на самому вершку — той побіжить корів завертати... Так ми мірялися під коморою. Я не хотів, щоб рука моя — зверху, а вона — зверху...

Тоді Маковецький сказав: «Давай, Дорош». Їх зо п'ятнадцятеро вийшло з комори, самі вийшли, як їх покликали. Тоді Маковецький дав мені російський автомат з круглим диском. Я не хотів, просив Маковецького, щоб поставив їх до мене потилицями. Він послухав мене і зробив так. Я стріляв поодинокими пострілами, бо цілювся їм у потилицю. З одного метра стріляв, щоб попасти...

...Голова суду. Слідством установлено, що ви були в Кортелісах на першому розстрілі кількох громадян у серпні сорок другого. Дайте про це свідчення.

К о ш е л ю к. Скажу правду: був. Ми прочісували ліс під Мокранами. Командував нами якийсь майор... я його тоді не знав, потім уже... Не знайшли нічого, стару, поклевну гармошку тільки. Заночували в Мокранах, у казармі з німецькими солдатами, хоч окремо нас поклали, за перегородкою. А рано збудили. Кажуть, поїдемо в Кортеліси на облаву... а мені з Кортелісів ближче додому...

...Оточили село. Було наказано нікого не випускати з нього. Ну, і я не випускав нікого. Так ішли

ми до центру... гнали поперед себе всіх, кого побачили.

Ми з Кіпенем, друг мій, тоже поліцай, стояли біля попівської хати, тримали кільце з людьми...

Вітер був з нашого боку, то я нічого не чув, що там говорив майор Гольдріх¹, чи як його... а тоді постріляв. Семеро було якихось. Одна баба стара була... вкусила мене за руку...

Прокурор. За яких обставин?

Кошелюк. Зенюк сказав привести її до церкви, бо в неї син у партизанах. Ми кажемо їй по-доброму: йди, бабо! Не хотіла. То ми з Кіпенем давай нести її... за руки й за ноги. Я ніс за руки, вкусила. Ось за цей великий палець...

Голова суду. Отже, цього разу ви не вбивали нікого?

Кошелюк. Не вбивав, бо цього села я не обслужував...» (підкреслення авт.— В.Я.).

СВІДЧЕННЯ

Козака Олександра Семеновича

«Зешок сконфіскував майно розстріляних, а садиби Дордючки та Лихванів спалив. Треба було, щоб хтось фірою відвіз майно у Мокрани. Зайшли поліцаї до діда, Оксень звати було... ні, прізвища не згадаю ніяк, вибачайте. Забрали в нього коней. Дід не давав. Кажуть: тоді їдь сам і забереш свої коні. Поїхав. Там, у Мокранах, його німці й забили.

...На дубі, під яким закопали розстріляних, потім весь час кричало гайвороння...

Ще хочу сказати: отець Василій хотів організу-

¹ Голлінг (прим. авт.).

вати із поліцаїв сільський хор. Як заспівали один раз — батюшка перехрестився й розпустив їх...»

КОМЕНТАР

Наконежного Владислава Андрійовича,
завідуючого партійним архівом Волинського обкому
Компартії України.

«Отже, влітку сорок другого в районі Кортелісів, Кобрина, Ратного (географія ця досить умовна, бо партизани змушені були постійно міняти місце свого перебування) діяло два партизанських загони. Загін імені Ворошилова, ядро якого складали колишні оточенці, місцеві активісти, виховані роками боротьби за возз'єднання з Радянською країною. Командував загonom комуніст Борис Михайловський.

На цій території, але в основному довкола самих Кортелісів і близьких сіл, діяла місцева партизанська група. Вона допомагала загону в бойових діях, керував нею кортеліський комуніст Яків Сілович Карпук. Тут треба врахувати важливу обставину: в групі Карпука були люди, які прекрасно знали довколишню місцевість, якоюсь мірою вони були «прив'язані» до своїх родин. Їх усі тут знали, і це диктувало їм свою тактику: вони могли швидко розчинитися серед сільського люду, коли в цьому була потреба, і швидко знову організуватися в бойову одиницю. Вони були тут, на місці, як охоронці окільних сіл. Як оті витязі-ратоборці, які в давнину дали назву цій землі — Ратнівщина. Значення їхньої діяльності не можна применшити, виходячи з їхніх можливостей. Група Карпука визволила кортелісців, яких гнали, щоб відправляти ешелонам у Німеччину. Напали на поліцаїв, які конвоювали пограбовану в жителів села худобу, й повернули її людям.

Завдяки місцевим партизанам Кортеліси постійно саботували поставки фашистським грабіжникам. Є факти, що свідчать: про непокірне село Кортеліси йшли чутки по всій окупованій Волині...

Загін Михайловського (не забудьте, що він був військовою людиною) постійно маневрував у цих місцях, громлячи поліцейські дільниці в селах, районні комендатури, нападаючи на фашистські колони, що снували по трасі Брест — Ковель. Михайловський був задумав просто-таки зухвалу операцію: визволити величезний табір радянських військовополонених у Ковелі, перерізати важливу залізничну артерію фашистського фронту. Він уже йшов у повній бойовій готовності зі своїм загonom на цю операцію. Уявляєте, скільки б тоді влилося в загін радянських офіцерів і солдатів... На жаль, партизанська підмога¹ не змогла прорватися до Ковеля, щоб підтримати загін Михайловського.

Судячи з існуючих фактів, можемо твердити, що Михайловський мав за мету створення великого партизанського загону з суворою військовою дисципліною, з широким розмахом бойових дій. Саме тому в липні сорок другого він об'єднується із загonom Степана Шковороди, який прийшов сюди з-під Шацька. Власне, восени того року в партизанському русі на українському та білоруському Поліссі назрівав якісно новий етап: зосередження, консолідація сил для великих боїв з фашистами. Я б сказав, що закінчувався перший, багато в чому «самодіяльний» період партизанської війни і розпочинався період, сказати б, «професійний», з централізованим партійним керівництвом, з чіткою програмою

¹ Мається на увазі група з партизанського загону, що діяв у районі Бреста, під командуванням В. Гребнева (прим. авт.).

дій, з постійним зв'язком з Великою землею. Отож віддамо належне Михайловському: він передчував це. Тому після об'єднання із загonom Шковороди вони вирушають у білоруські ліси, щоб влитися в партизанське з'єднання.

Бойова хроніка загону твердить: 15 серпня загін вже тримав соловський бій. Це за добру сотню кілометрів від Кортелісів, які ще й гадки не мали про свою «чорпу середу». А вона вже визривала у фашистських головах...»

До «чорної середи» одинадцять днів. I — одна спроба Хомоньки Гасюка оглянутися назад

Гасюк ще перед війною зауважив у собі дивну властивість: йому чомусь хотілося спостерігати себе начеб ізбоку. Заскакував себе на тому, що не думає над тим, що йому робити, а більше про те, як він буде виглядати, коли щось робитиме. Це й справді дивна, як для сільського хлопця з глухого хутора під Кортелісами, здатність. Селянин лягає, точно знаючи, що йому треба порати завтра, прокинувшись удосвіта, він же думає про те, як його найкраще впорати: косовицю чи сівбу, копання бульби чи тіпання льону. А тут отаке найшло на чоловіка, та ще й зовсім молодого. Напасть якась.

Іде хутором. Ноги самі несуть його, а він дивиться на себе крізь вікно з кожної хати. І бачить себе заздрим оком: добрі черевики, чиста сорочка, поголений, доглянутий молодого жінкою, певний себе.

Прийшло це почуття до нього в зовсім непідходящий момент. Лиш перший раз оженився — на Гапочці, тільки нову хату почали з нею ставити, тільки хлопчик знайшовся — помер хлопчик. Діло наживне, сказав собі через кілька днів після похорону

Хома. Добре, що не помер пізніше, коли в нього батьківські клопоти й переживання вкладено. Та й смерть для нього ще не страшна була. Наживемо з Гапочкою міцніших діток, коли це таке немічне вродилося...

І все було б добре. Та померла Гапочка. Застудилася, вивозячи гній на власне поле, і — вмерла. Позаочі на хуторі обмовляли Хому: міг би й мужик гній вивезти, але в лице — ніхто. Гапчина мати, правда, в розпачі від труни спробувала його відтрити...

Тому на цвинтарі Гасюкові дуже хотілося, щоб усі бачили, як він ревно бідкається, який він нещасний залишається на цій землі!

Отоді саме й побачив себе раптом збоку, з натовну. Згодом дивився на себе як на вдівця, потім — як на молодого вдівця без дітей, а тоді — як на молодого (а й справді, двадцять один рік лише!) вродливого жениха, котрий має, ну, не добудовану, але ж нову хату. Та й справді парубок він був писаний. І сімнадцятирічна Варочка з самих Кортелісів закохалася в нього з такою безоглядною пристрастю, що ховалася в кущах під парканом, коли Хомонька поблизу цілувався зі старшою вже дівчиною. Вона не бачила й не чула своєї суперниці, бо жагуче уявляла, що всі ті слова Хома каже для неї.

Якось навіть перестріла його пізно, коли йшов з побачення, ніби води винесла, щоб напився. Тоді й розгледів її міцний, любовно окреслений місячним сьйвом стан, гоже личко, важку, як калач на панському весіллі, косу.

Побачив себе з нею стороннім оком, позаздрив собі. Оженився.

І заздрив тепер весь час. Варка як завітувала, як заходилася хазяйнувати. Хома іще спить, а вона вже чисту сорочку йому качає (праски не було ще),

чоботи ваксує, щоб як прокинеться — подивився на неї. Весь день гасає по дворищі, свиней, курей, корову, кицьку, собаку, город примовками та приспівками обсипає. А все для того, щоб Хома дивився на неї. Ну, хай разочок погляне, і я побіжу свиню годувати чи корову доїти.

— Хомцю...

— Чого тобі?

— Так просто.

Підвів свої очі. «Господи, якого я славного чоловіка собі маю».

— Хомонько, як все впораю, підемо з тобою пройтися по хутору?

— Пізно буде.

— Хай. Ще ліпше, як пізно...

— Людей на вулиці вже не буде. Нащо тоді гуляти, як ніхто не бачить...

Чи її час не бере, чи характер такий дано Варці: вже дочка Ганна має одинадцять літ, синові Луцю дев'ять, а мамі все хочеться з татом пройтися по хутору, коли всі нормальні люди сплять.

І все ж Хомонька Гасюк був задоволений жіпкою, яка його любить так само, як і колись. Покійна Гапочка за один рік перемінилася, а Варка ніби вчора лише стріла мене з квартою води на вулиці. Дванадцять років, а ще з нею хочеться жити.

Якщо війна оця страшна її не змінила, то вже такою й буде. До кінця. Хто ще таку жінку має? А-а, має ще Хома Гасюк. Якщо дивитися на себе збоку...

До «чорної середи» десять днів.

І — спроба Івана Романюка оглянутися назад

Іван Романюк уперше напився, віддавши кривому кожухареві Корнелюку батькову вівцю за

літр житнівки. Напився і дві доби пролежав на цвинтарі між чиймись двома могилами. Так нудило, що траву з гробка їв. Там і знайшов його тато. Не лаяв, знав причину: вчора Хомонька Гасюк оженився на Варці.

Іван думав, що життя його тепер покотиться до низу, як віз без коней, у порожнечу. Заплющ очі й чекай останнього удару й останнього болю.

Тато боявся, що Іван пуститься берега, але горілка так спротивилася синові тоді, на цвинтарі, що й згадувати про неї боїться. Стежив, щоби не наклав на себе руки Іван.

На все літо молодий Романюк найнявся в Ратне лісорубом і вернувся додому веселішим. А після великого посту оженився на Варчиній родичці Філі, щоб з Варкою можна було іноді зустрічатися. На родинних святах чи похоронах навіть...

Філя як заходилася народжувати йому дітей — аж оце на сьомому хлопчикові ледве зупинилася, бо ж війна почалася. Куди там, чи й ці, що є, виживуть?

До «чорної середи» чотири ночі і три дні

Майор Голлінг шукав у собі перечуленого сентименту, щоб написати Крістіні листа вже з нового місця, із самого бандитсько-більшовицького лігва, але душа його, як сам любив казати, «застібнулася на всі солдатські гудзики» — не шеберхнеться під кітелом, наче пішла в підпілля. Нічого, за кілька днів вийдеш, я тебе розворушу.

Голлінг подивився в дзеркало й сказав своєму двійникові майору Голлінгу:

— Ану, повтори мені ще раз слова нашого фюрера. Давай: «Той, хто приєднується до мене, покли-

каний стати членом нової касты. Під цим кутом зору згідно з ієрархією буде поділено всю німецьку націю, під нею шар нових рабів. Над цим усім буде високо стояти нове дворянство, котре складатиметься з особливо заслужених...» Оце повтори ще раз, майоре Голлінг: «Особливо заслужених... осіб. Широки́м масам рабів буде зроблено ласку стати неписьменними. А ми самі позбудемось усіх гуманних і наукових забобонів». Дякую, майоре Голлінг. Ви маєте непогану пам'ять. А тепер молитву арійця і — спати.

«У тебе нема серця, нервів, на війні вони не потрібні. Знищуй у собі жалість і співчуття — убивай кожного російського, радянського, не зупиняйся, коли перед тобою старий чи жінка, дівчина чи хлопець — убивай, цим ти врятуєш себе від загибелі, забезпечиш майбутнє своїй сім'ї і уславишся навіки». І уславишся навіки, — повторив, здалося Юргенові, весь поміщицький будинок, де розташувався його штаб.

Походив по кімнаті, прислухався до своїх кроків. Йому здалося, що вони вилунюють зараз на всю, вже окуповану, Європу. І це знову повернуло його думки до операції по знищенню партизанських сіл.

Він уже продумав, краєм ока навіть бачив її. Однак Юрген у чомусь ще залишався штабним офіцером і знав, що там, нагорі, люблять точні, крилаті визначення. План «Ост»! Як заклик, як удар. Придумане ж було як. Акція Голлінга?.. Непогано, але викличе усмішки штабних заздрісників. Та й скільки вже було тих акцій. Загубиться й стає безіменною... Лідіце — хіба то операція? Вона мені... на розпал. І то чи вистачить?

Він пружно звівся на носки й кілька разів присів, широко розкидаючи руки.

Ні, треба хоч кілька слів написати перед сном Крістіні. Вказати нову адресу, бо як ревнуть через кілька днів наші газети — хай дома знають, що майор Голлінг — то їхній Юрген...

Треба написати. Ось-ось Крістіна розродиться, і вістка шукатиме адресата в штабних коридорах Бреста, а не тут, у Мокранах.

Він сів за стіл, засланий картою оперативних дій його третього батальйону, розгорнув альбомчик, який спеціально для листів подарувала йому в останню відпустку Крістіна, попарфумивши своїми улюбленими духами й наклеївши на першій сторінці родинне фото Голлінгів, і задумався. Написати абияк: «Любі мої», перерахувати всіх аж до мачухи? Я — тут, адреса, готую операцію... Ні, цей мій лист може стати історичним, його проситимуть у Крістіни газетярі. Я не можу отак буденно постати перед своєю нацією! Ні.

А як написати? Як?

З дитинства, ще коли старша сестра Зіта вчила Юргена писати перші літери німецького алфавіту, в нього з'явилася така собі кумедна звичка: якщо не знає, як намалювати «Z» (перша літера імені сестри) — починав нервово креслити маленького трикутника. Була сестра по руці, але йому після цього ще більше кортіло їх малювати.

Вже в школі, коли Юрген Голлінг не знав, як розв'язати задачку, контрольну роботу свою не підписував, а вчителі впізнавали її по маленькому, густо заштрихованому трикутнику, що стояв замість відповіді у нерозв'язаній задачі.

Навіть недавно, в Бресті, Майєр часто повертав йому таємні штабні документи.

— Майоре, зітріть свої дитячі малюнки. Мені набридло робити це за вас.

Голлінг ледве стримував у собі образ, витирав намальований олівцем трикутник і, щоб заспокоїтись, починав малювати знову. Один трикутник... десять... сто! Але на чистому аркуші.

То як же звернутися до родини в листі?

Вдихнув знайомий запах Крістініних парфумів, розхвилювався й закурив, хоч денну, встановлену ним самим норму сигарет вичерпав ще о 6-й годині 23 хвилини за берлінським, а не за тубільним часом. Лівою рукою підтримував сигарету, а права, стискаючи хімічний олівець, несамохіть заходила на підстеленій під альбомчик карті малювати трикутник. Рука чинила це без участі Юргенової свідомості. Завчено обвела правильний трикутник і стала заштриховувати його всередині.

Юрген докурив сигарету, старанно провітрив простору поміщицьку світлицю, побачив у дзеркалі втомленого майора Голлінга, пожалів його співчутливим поглядом і рішуче наказав: спати! Завтра о восьмій (за берлінським часом!) свіжим і бадьорим я мушу зайти у кабінет, де вже сидітимуть командири рот. Свіжим і бадьорим, Голлінг!

До «чорної середи» три дні й три ночі

Уранці після жвавої фіззарядки й гоління майор Юрген Голлінг освіжив обличчя теплим компресом і випадково розлив воду на карту. І з неї чітко проступив чорний трикутник, на вістрях якого були Кортеліси... Бірки... Заболоття...

Може, в Бресті, Рівному чи в Берліні знайдеться хоч одна людина, котра вжахнеться й відмінить цю операцію? І тоді в Кортелісів буде просто середа. Звичайна середа...

ОПЕРАТИВНИЙ НАКАЗ ПРО ЗНИЩЕННЯ СІЛ

1. 23 вересня 1942 р. батальйон знищує розташовані в районі на північний схід від Мокран вражені бандитською заразою села:

Бірки, Заболоття і Борисівку.

Рота «Нюрнберг» знищує Кортелісі.

2. Для цього виділяються:

9-та рота без взводу Фрона з підлеглим їй жандармським мотовзводом 16-го полку — в Борисівку.

10-та рота, і один унтер-офіцер, і 7 солдатів штабного конвою, а також 3 шофери — у Бірки.

11-та рота із взводом Фрона та 14-ма солдатами бронев автомобільного підрозділу 10-го полку — в Заболоття.

3. Роти — без підкріплення — 22 вересня до 18 год. 00 хв. повинні прибути в села:

9-та рота — похідним маршем у Дивін,

10-та й 11-та роти — на своїх машинах до західного виходу Мокран.

4. Підкріплення підтягується таким чином:

а) жандармський мотовзвод 16-го полку 22 вересня до 18.00 з'являється до командира 9-ї роти в Дивіні, вишикувавшись перед спорудою районного уповноваженого по с/господарству;

б) один унтер-офіцер і 7 солдатів штабного конвою, 3 шофери, взвод Шьона і 14 осіб бронев автомобільного підрозділу 10-го полку повинні з'явитися 22 вересня до 18 год. 00 хв. в 10-ту або 11-ту роти в Мокрани;

в) резерви батальйону: рештки жандармського мотовзводу 15-го полку і 4 рядових зв'язківці.

5. Початок операції 23 вересня 1942 р. 05 год. 30 хв. До 04.35 населені пункти повинні бути оточеними (зовнішнє оточення).

6. Операцію слід проводити згідно з моїми вказівками, даними під час обговорення обстановки з офіцерами 21 вересня 1942 р.

7. Конфіскацію поголів'я худоби, сільськогосподарського інвентаря, запасів хліба та іншого с/г майна проводити згідно з моїми усними вказівками.

8. Для вивозу згаданого в параграфі 7 майна рота повинна організувати обоз із селянських возів і підвезти їх на близьку відстань до місця дії (розпорядження про це були дані усно).

Голлінг (підпис)».

ПОКАЗАННЯ

Кошелюка Андрія Яковича (продовження)
на суді в м. Ратному.

Рівно через сімнадцять років після «чорної середи»

Голова суду. Ви брали участь у знищенні села Кортелісів та його жителів?

Кошелюк. А коли це було?..

Голова суду. Двадцять третього вересня тисяча дев'ясот сорок другого року, підсудний Кошелюк. Хіба ви забули? Сьогодні — рівно сімнадцять років...

Кошелюк. А, другий раз. Тут ви мене вже не підловите... Тут я нікого не стріляв, бо не обслужував цього села (підкреслення авт.— В. Я.). Я тільки в цепу стояв і конвоював до ями...

Прокурор. Підсудний Кошелюк, розкажіть про це суду докладніше: як отримали наказ, від кого, як добиралися до села?

Кошелюк. Про це розкажу... бо я тутечки нікого не вбивав. Німці самі.

...Двадцять другого вересня нас, усіх ратнівських поліцейських, зібрав комендант Логвинський. У формі він був. Якщо був у формі, то ми знали — поїдемо на села...

Логвинський сказав, щоб ми пішли й добре попоїли і взяли з собою хліба й сала. Кіпень, знаю, зі мною не їв, його послали в якесь село збирати дядьків з підводами.

Поїли, сіли на вози й поїхали у бік Кортелісів, але дорогу на Кортеліси проминули й поїхали в Білорусію, на Мокрани. Приїхали в Мокрани під вечір.

Забув сказати... Зенюк з кількома поліцаями не поїхав з нами, а в Кортеліси... То він там і ночував, бо в Мокранах я його не бачив.

У Мокранах нас построїли перед конторою шуц-батальйону. Не тільки ми, ратнівські, всякі поліцейські. Багато, не рахував, бо багато. З Каменя-Каширського були, з Малорити білоруси були... Вийшов на ганок Гольдріх... чи як його, майор. Оглянув нас у строю. Логвинський дав команду, щоб ми привітали майора, але не встигли, він зайшов у фільварок.

...Зо дві години ми побули в Мокранах, попоїли... випити, сказали, дадуть... вночі.

Стемніло — і нам сказали сідати на вози. По дорозі ми зрозуміли, їдемо назад. Теперечки вже в Кортеліси.

...Ми нічого не знали. Все знав Логвинський... але не казав нам, а ми не питали... і Зенюк все знав, то він поїхав туди списки складати з Паливодою, кого не бити, а ми нічого не знали...

Дядьків з підводами багато їхало, то Логвинський розпорядився, щоб стали в лісі, нагодували коней і себе й чекали, поки їх покличуть.

Приїхали ми серед ночі... Вже середа була (підкреслення авт.— В.Я.). Чогось я тоді подумав: середа... Стали ми там, де був хутір Запоків'я чи Попливці, забув. Німців ще не було з нами. Холодно було, туман...

Логвинський сказав здати всі патрони. Здали. Тоді він дав кожному по одному. Сказав: стріляти можна тільки тоді, як будуть на тебе нападати, а так не стріляти в людей, навіть не бити прикладом нікуди. Сказав: усіх живих гнати до церкви на схід. Кругом шукати й гнати, щоб у нас за спиною ніхто живий не лишився, ну, щоб не випустити нікого з оточення. Ще сказав: німці будуть перевіряти, чи всіх зібрали...

...Стали ми в шеренгу так метрів з сорок-п'ятдесят, ні, більше... чи менше, щоб бачити один одного й чути, щоб ніхто не пробіг...

...І пішли... холодно було в середу (підкреслення авт.— В.Я.), і ми нічого не знали...»

СВІДЧЕННЯ

Гасюка Хоми Тадейовича,

мешканця хутора Порохно Кортеліської сільради.
Пенсіонер.

«...Не спалося мені в середу, ой, щось ніби шуміло, тріщало, хиталося... Встав, ще й не розвиднялося. Встав... Варка моя вже була на ногах, їсти, ой, варила. Мав я йти в Сільці Кортеліські, сіна мені там солтис дав на укіс, корові на зиму...

...Ой, Варка мені сказала, піде до мами в Кортеліси. Поможє бульбу мамі викопати. Ой, кажу, не йди, Варваро, я не пускаю тебе, дітей гляди. Завтра, кажу, підеш. Навіть круто так сказав їй: сиди вдома. Спробуй тільки піти, сказав я до неї...

Темно. Туман, хоч пожем парізаї. Я дорогу знаю. Вийшов на ковельський тракт із лісу. Ой, німецькі машини. Я назад. Свисток. Цюрук! Куди вже тікати! Ой.

Німець старий. Шия довга й худа. Трохи по-руському казав. Дорогу до Кортелісів знаєш, питає, ой. Знаю, кажу. Тоді сідай, каже, до мене в кабінку, покажеш. Що я мав тутечки робити. Сів, ой.

...Машин багато було, не знаю скільки. Либоць, брезентові халабуди зверху... Вантажні все... з солдатами.

...Скіль я міг знати, чого вони їдуть у Кортеліси...»

СВІДЧЕННЯ

Козака Олександра Семеновича (продовження)

«...Я кроз стіну хати почув — татакають підводи в лісі, на дорозі. Зачув і прокинувся од півночі. Дорога на Кортеліси тоді була не ця, що тепіречки, а лісом, проз наш хутір Долина. Я й подумав: чи не партизани вернулися до нас? Я пішов, пошмарував свого воза, став просо товкти в ступі...

...Осінь була дуже суха. Не крапнуло з серпня. Середка починалася повільно дуже, кроз туман... А тоді й машини поїхали. Я підбіг ближче к дорозі. Дуже курява піщана стояла за ними. Спереду їхав «опель». Дванадцять машин я нарахував. Може, й не добачив якоїсь. Курява і туман... Середка» (підкреслення авт.— В.Я.).

СВІДЧЕННЯ

Дордюка Петра Оксентійовича,
капітана міліції у відставці, мешкає в Кортелісах. Його квітник торкається однієї з братських могил сучасного меморіалу.

«Ми тоді жили на хуторі Запоків'я. Малий я був. Саме вихворівся з тифу. А коли був тиф, то німці й поліцаї вимагали, щоб на дверях було про це написано. От хтось із нашої родини, велика була родина, коломазю написав, здається, просто на стіні дерев'яній: «Тиф». Я вже одужував, але рідня не стерла напису. Напевне, ніколи було: бульбу починали копати, жито сіяли на зиму.

Я лежав ще зовсім кволий у середу. Тато з мамою порали худобину в хліві. Раптом якийсь гвалт зчинився на подвір'ї. Чую: «Сход», «На сход». А дядько мій Михайло Васильович каже комусь: «Тиф у нас, тиф». Тато з мамою не вийшли з хліва, дядько Михайло говорив з ними, тифом лякав. Тому вони з ляку не зайшли в хату, де я лежав, ні в хлів, де були наші тато з мамою. А дядько Михайло пішов. Як зараз бачу: зайшов у хату взяти кашкета, бо як же на сход і без кашкета?..»

СВІДЧЕННЯ

Карпук Софії Онуфріївни

Мешкає в с. Доманове Кортеліської сільради.
Пенсіонерка.

(Скаже кілька фраз і заридає. Вибіжить з хати, виплачеться. Заходить. Тільки налаштується розповідати — знову вибігає).

«...На хуторі Годинь, на покійному нашому хуторочку, жили ми тоді. Йосипко, мій чоловік, в середу зрана встав. Гуп-гуп ціпом під хатою, жито молотить...

...Я фартушком опередилася. Піч запалила. Бульбу поставила свиням варити, щоб не кричали, бо ми на цілий день у поле підемо. З дітьми. Любі було 7 роцків. Олі — 9, а Настоньці вже 12 було.

Бачу, люда женуть вулицею, від краю хутора, Нічого не зрозуміла, серце мені: тікай з дітьми. Я до Йосипка: тікаймо, серце мені каже. А він: гуп-гуп ціпком на току...

Я за діток. Повірите — трьох їх підняла відразу. В клуню, межі снопи з житом...

Чую, поліцаї говорять з Йосипком. А він ціпом: гуп-гуп, гуп-гуп. Вже не гупас. Видно, поліцай у нього ціп вихопив. Чую: «Ану, на сход. Важний указ будуть зачитувати, треба, щоб усі були, навіть ті, що сьогодні вдосвіта вилупилися на світ. Всіх забирай». А Йосипко їм: «Нема, в поле поїхали». А один: «Зараз всіх приведуть із поля».

Забрали Йосипка й повели, чую. Насточка мені: «Мамо, я піду з татом». Не встигла її за ручечку вхопити... Вискочила з клуні, від грудей моїх відірвалася й побігла за татом... на сход... Дуже любила вертітись, де людей багато. Чула я ще: «Тату, почекайте мене...»

А серце моє, чую, груди проб'є мені. Цих двох тримаю, як можу...

...Тихо стало на хуторі, аж страшно... Я за дітей — і в корчі, до озера. Дивлюся звідти на хутір, а по дворах поліцаї з німцями. Ще люда шукають. Бачу, в нашу клуню зайшли, в хату. Один вийшов аж сюди, до корчів. А я ж над озером, куди ж мені втікати з дітьми. Якби сама — кинулася б у воду й втопилася. А дітей на кого лишу? З дітьми не скочу в воду.

Він походив під корчами, вибачайте, а так було: присів у корчах — тільки рушницю видно... а тоді пішов до тих... Аж тепірко я видихнула повітря й

дітям роти відкрила, бо долонями затиснула, щоб не заплакали...

...Підвід наїхало багато. У двір наш дві фіри. Стали все виносити з хати, корову погнали...

...Одна курка аж до нас, до озера, залетіла...

СВІДЧЕННЯ

Кухар Христини Купріянівни

Мешкає в с. Кортеліси. Пенсіонерка.

(Вдосвіта, вдень, увечері, навіть уночі — скільки разів я проходив чи проїздив біля її хатини — весь час вона дивиться у вікно. Виглядає когось. А очі ледве бачать. Намацала мою руку й не відпускала весь час, поки говорила).

«...Народила їх п'ятеро... Легко дуже родила... П'ять пальців на руці.

Спали мої дівки в середу... Не будила того дня зрана. Яринка прокинулася: «Мамо, ви полежте, а я піду корову здою». Чого я не послухала її? Пожаліла...

Пішла сама корову доїти, за хлівом тримали корову, бо поліцаї заберуть. Дою, у тумані ледве найшла корову. Дою, а сама гріюся від її тепла. Холодно. Туман, як вата, стояв — себе не чуєш...

Несу молоко до хати, зараз дівчат напою. Із сіней їм гукаю: Ярино, Агапо, Оксано, Ксеню, Олю! Яка перща встане — та першою заміж вийде! Так я їх будила. Всі враз підіймалися. А це — тихо. Глядь — черевиків моїх нема в сінях. Яринка взула й вибігла кудись.

Я в хату. Примост порожній. Я надвір. Дитина чиясь біжить по вулиці: «Тьотю, ваших дівчат на

сход погнали, і ви йдїть». Подумала-подумала, не піду, Ярина вже доросла, запам'ятає, що скажуть німці й Паливода...

...Вижену корову на пашу й стану їсти дівкам варити. Голодні прийдуть...

...Оля, найменшенька, кицьку з собою взяла на сход...»

СВІДЧЕННЯ

Дордюка Степана Яковича (продовження)

Житель Кортелісів. Пенсіонер.

(Він має такі чисті й ласкаві голубі очі, наче від дня народження й донині тільки те й робив, що дивився, як цвіте волошка. Внуки і сусідові діти весь час вилазять йому на коліна, на плечі — жодного разу не кишнув на них. Сидимо під грушею — єдиним деревом, яке залишилося від дідової садиби. Відкурить трішки сигарети й погасить. Знову закурює, щоб сказати: «Ядуча ця «Прима», в очі заходить». Я ж бачу: не від диму очі хусточкою витирає. Не від диму...)

«Про перший розстріл я вам казав уже. Тепіречки про другий. Вельми рано встали тодні, у с е р е д у. Тато, мама, дід, баба, дядьки... Мама їсти варять, тато батіжок плетуть, бо десь загубили старого. Сіріти стало... Мама глянули за вікно: «Німці нас оточили!» Ми до вікон, а мама по воду пішли, аби взнати в людей: чого нас оточили німці. Ми кроз вікно за ними дивимось. Німець їх побачив. Не схотів, видно, щоб упорожні дорогу йому перейшла. Сміється до них. Набрали води, несуть. Він стоїть і сміється. Напився води, з відра, нахильці. «Васер

гут!» Руки помив, з відра просто. Сміється: «Сход, матка, сход!» А чи й не молодший від неї... «Маткою» назвав. І пішов. Я до вікна прилип. Біжить звідтам, від краю села, товариш мій, ровесник — Остап Дордюк. На вечорницях, у дівчат був усеньку ніч. Спинив я його. Каже: село оточили німці і йдуть до центру цепом, метрів п'ятдесят один від одного йдуть. І люда всього женуть. Кажу: лишайся в мене, удвох будемо.

Дивимосся: вже через Лопаху женуть люда, як скот, курява з-під ніг стоїть. Мусюк Палажка опирається, йти не хоче, а поліцаї ногами її, ногами. Жінки дітей маленьких несуть на руках. Діти не кричать — мами плачуть. Забили всю вулицю людом. Багато хто взутися не вспів, босий іде на сход... Кілька підвід було, старих бабів, які ходити не можуть, Мартося Сіличка, Устя Чубііха... на підводах везуть на сход...

Вже до нашої хати люда наближається. Кажу мамі, татові — не йдемо, сховаймося. Мама: ви з Остапом сховайтеся, а нам нічого не зроблять, і дідові з бабою нічого. Всі ж он ідуть...

Ми з Остапом хутенько залізли в стіжок сіна за стаєнкою. Зайшли поліцаї з німцями у двір. Забрали тата, бабу, маму. Я казав уже — дід Семен глухий був. Два рази приходили за ним, аж коли рупницю приклали до грудей дулом — пішов. А люда все женуть, женуть, а тоді рідше пішли — це вже ті, кого підчищали в порожньому селі.

Женуть, женуть, а ми з Остапом думаємо: якщо женуть — сход ще не почався...

...Жінку повезли на возі, кричить, за живіт хапався, перейми у неї починалися. І так мені зробилося... аж сіна в рот набив, щоб не закричати...»

Після «чорної середи» тридцять вісім років.
I — одне існування Івана Корнелюка

У Кортелісах всі мене попереджали: і не йдіть до нього, і не говоріть із ним — не скаже нічого: може з дворища вигнати, отам його хата, скраю... Ніхто коло нього й не будується. Але — не йдіть, тутика з газет приїздили, коли відкривали меморіал, хотіли з ним поговорити... Кроз вікно дивився на них, але нічого не казав, і двері були заперті. Правда, знає він багато, старші, покійні вже, казали: те, що він бачив, ніхто не міг бачити. Але — не скаже, забере з собою в могилу.

А я не міг поїхати з Кортелісів і не мав права братися за перо, не поговоривши з Іваном Корнелюком. Після багатьох моїх спроб зустрітися...

Із старих, перегнаних дощок Корнелюк витягував іржаві цвяшки, для чогось розрівнював, хоч вони вже і в землю не полізуть. Стояв на колінах, підклавши під них шматок старої овечини.

В мене й досі не загоїлися пальці від тієї роботи-помочі. Ясна річ: я був без магнітофона і записника. Пам'ять ловила кожне його слово. З колін так і не встав, хоч кілька разів намагався... Отже —

СВІДЧЕННЯ

Корнелюка Івана Давидовича

Колишній кожухар, співак церковного хору,
піддячий і дяк (в час окупації).

«...Чуєте? Нас тоже тодічки, либонь, серед а була, взяли, як усіх. Взяли,— чуєте? Мене взяли, Марфу мою, чотирьох синів моїх узяти, сестру мою Варвару взяли і п'яток її дітей взяли, як і всіх. Не церемонилися: на сход і все! Питаєте, чого кум

Паливода Андріян не вступився? Не було його тутка, своїми ділами зацімався в сільуправі.

...Женуть... Діти Варчині біжать, а мені тяжко — видите, які ноги маю, вроджені такі. Відстаю від гурту наших, а німець навіть крикнув на мене: хучче йди. Стараюся, а ноги вікудишні.

...Пригнали до людей мене. І родину мою. До людей! Чуєте!..

Мої вперед пішли, а я позаду, щоб не потоптали мене, стільки люда... Я нічого не бачив, що там, у центрі, бо ззаду стояв, такі ноги маю, не бачив через голови... Спини людей бачив — чуєте?..

...Перекажчик¹ став називати прізвиська. Назвав — виходь з родиною. Думає, що до забою викликають. Хоч би мене називати не стали. Чую, родина Корнелюка! Але — Якіма, Окуня, поліцає. Вийшла. Якщо Якимових покликали — не до забою, думаю. Чого ж мене пропустили? Паливоди десь не видно...

...Назвали й мене! — чуєте?! Поза люда я, поза люда й став, де названі стояли. І сини мої коло мене. І Марфа. Тоді ще нікого не били². Звідси я вже бачив добре...

Машини німецькі стояли. Німці спирт пили з баклажок. Рукави закасували... Ями викопаної ще не було. Кулемети не стояли. Тільки люди стояли. Хто на руках дитину тримав, хто аж на плечі висадив. Якась жінка з хуторів, не знаю, хто вона, годувала дитя маленьке зовсім, щоб не плакало, від німця відверталася, встидалася.

Нас було по цей бік Ринку душ зо півсотні, тих, що відібрали по списку. Німців так само, як і нас, зо

¹ Перекладач (місц.).

² Розстрілювати (місц.).

півсотні. Може, в селі ще було їх, не знаю. Поліції — чорно!

Питаєте, кого ще викликали? Родичів усіх поліцаїв... отця Василя, мене... Чоботаря Тетюка Никифора з жінкою. Набралося чималенько. В кожного поліцая родичі, сім'я. Список був готовий уже.

Називали чогось і Семена Лихвана. Три рази аж називали, а він чогось не вийшов до нас...

Завели в хату, вона стояла отам, біля першої справа могили, як з мого двору дивитися тепірко. Вікна завішали шматою, щоб ми не бачили, щоб крoз вікно не дивилися. Повна хата. Старі, молоді, діти. Дали нам цеберку, якщо комусь надвір буде треба, цеберку дали. Одну на всіх,— чуєте?

...То ми нічого не бачили, бо вікна завішені. Лиш чули: мотори дуже ревіли, і крoз мотори: та-та-та-та і зновечки: та-та-та-та...

Отець Василій все молилися, коло них я стояв... Просили отець: «Молітеся, люди, молітеся...»

Тоді лиш подумав: а Варвару, сестру, з дітьми я забув узяти з собою. Можна було, а забув... з п'ятьма дітьми, племінниками моїми...

...Години зо три чи й чотири отак: та-та-та-та, і мотори ревуть...

...Тоді сказали нам: виходьте з хати, що можете, сідайте на вози, їдьте в Ратне. І пов'язку якусь на рукав кожному з нас, щоб німці не чіпали.

Ями копали не люди, а самі поліцаї. Мілкі були ями — десь із метр, не глибші. З одного краю люда б'ють, а з другого поліцаї ще яму копають...

...Шкода, Варвару забув із племінниками...

Дощ почався. А вони кажуть: їдьте в Ратень... Змокну, думаю, а з моїм здоров'ям, самі знаєте...

Підійшов я до німця, офіцер, я так по погонах забачив і команди він давав, прошу його, на ноги

свої показую. Тоді його перекажчик мені: липайся, але вдосвіта щоб тебе тутика не бачили.

...Ночував я в Кортелісах, а багато поїхало зразу. Останню ніч ночував у своїй хаті...

...Щитайте, що і не спав...

...Чого я Варвару не взяв із собою... Сестра рідна...

...Марфа моя померла потім, як і перша, Самуня...»

Іван Романюк, в якого Хомонька Гасюк відбив дівчину, поїхав у поле з вівторка на середу. Філя просила: ночуй удома, вдосвіта поїсиш гаряченького, зігрієш душу та поїдемо удвох, Іване. Чого тобі гібити на возі? Ночі студені, вогню не розведеш, аби якась мара вночі не налізла на тебе (не дай тобі бог багаття класти!)

Ні, Філю, поки ти тутика наших сімох горобців (Софія Онуфріївна Карпук каже, що Іван семеро своїх дітей називав «горобцями», а іноді — «горобчиками», як коли) нагодуєш зрана, я вже віз бульби накопаю і привезу. Тоді й тебе заберу.

Філя не любила йому перечити. Поїхав.

Звечора задрімав ушівока на возі. Кінь хрумав сіно, пофоркував — обдихував господаря теплом, то й спалося. А коли кінь ліг відпочити на землю, Іван змерз під лисим у багатьох місцях кожухом — кривоногий чинбар Корнелюк погано вичинив. Прокинувся — люшні в тумані не видно. Сам копав ямки, коли бульбу садили, тепер на тих місцях і викопуй, там вона й сидить, де ти її посадив, підохотив себе і, щоб зігрітися, намацував куці пересохлого картоплиння, заганяв під нього зуступа.

Як стало сіріти над лісом і прорізувалися з туману верхівки сосен — позбирав бульбу в мішечки.

Фіра була не повна. Воно й краще, бо в коня праве заднє копито луснуло.

Аж їдучи поїд ліс додому, трішки й задрімав. А чого ж? Кінь дорогу знав. Не вперше.

Так і в хутір в'їхав. Бульба щойно із землі, тепло має, а тепло чоловіка на сон хилить.

Аж коли кінь під ворітьми своїми став — Іван прочумався і скочив з воза.

О, якби зучора не поїхав — і я з ними, горобцями, досі пару в стелю пускав. А вже фіра бульби дома. Хай посплять.

Не кваплячись, носив міхи до погребя.

Коли баба Салавета з бур'янів вилазить із ложкою в руці. Обличчя нема — самі очі та сиві коси. Без хустки і без лица...

Говорити не може. Ледве второпав: на сход погнали всіх... і Філю, і сімох синів...

Вітер доніс із Кортелісів ревіння моторів і кулеметні черги.

Іван Романюк влетів у хату.

В печі горить.

На столі полумисок з гарячим борщем і сім ложок довкола.

— Го-о-робчики-и!

І вилетів надвір. З Кортелісів знову залементував кулемет.

Через городи, через трясовину, через порожні кортеліські дворища, між поліцаями (один навіть хотів не пустити, бо наказ: не впускати нікого та кож!) Іван Романюк біг на людський крик і плач.

Він уже біг вулицею.

Голлінг побачив його. Прицілився: хай підбіжить ближче...

СВІДЧЕННЯ

Гасюка Хоми Тадейовича (продовження)

«...Коли заїхали вони в Кортеліси, ой. Кури, повірте, перелітають з місця на місце. Худоба ходить по селі. Дим стелиться з димарів... Собака кинувся машину за колесо вкусити...

...Приїхали в центр.

...Поліцаї щось копали заступами вже...

Німці позіскакували з машин. Дістали кулемети, ящики з патронами... Я лиш то бачив, що видно з кабіни, кроз скло. Шофер вийшов, а я сиджу, нічого мені не сказано.

У хатах, які я бачу з кабіни, вікна завішені знадвору чорним. Двері замкнені, ой, зачинені, поліцаї стоять коло вікон, дверей, на кожному вуглі хати стоять...

Кривий німець поставив кулемета, навів його на двері, ой.

Мотора німець не заглушив, гурчить мотор. Води залив у нього шофер, пей, мій, з яким я приїхав сюди. Офіцер його кликав ф о л ь к с д о й ч е м, либонь. Худий, шия довга, обручка на пальці. Я курю безперестанку — в роті чорно...

Вже побачив — то яму поліцаї копають... Німці коло неї кулемета ставлять і наводять на тих поліцаїв, що копають. Думав, поліцаїв будуть бити, аж ні...

Шофер сів у кабіну... до мене. Здав машину назад, під саму хату з вікнами, чорним завішеними, підїхав... Сидить в кабіні...

...Поліцаї стали у два ряди, коридор зробили від порога до ями, широкий, метрів з десять, і довгий — до ями...

...У кабіні в німця фотокартка була, жінка з двома дочками...

...Повели коридором п'ять чоловіків... Були знайомі, але не помню, ой... Нічого далі не помню... Дайте закурити мені... (Пауза. Довго не може влучити сигаретою в рота, тремтячими руками не може запалити сірника). Шофер як зареве мотором, як зареве, бо кулемет загавкав коло ями... ой.

Зновечки ведуть п'ятьох... Зновечки реве машина, щоб кулемета в хаті не чули...

..Ведуть і ведуть чоловіків, хлопців... Жарко в кабіні, пара з мотора йде...

...Три німці, що відстрілялися, на крилі машини нашої... п'ють із баклаги й водою запивають, ой.

А що я міг тутика зробити? Самі розумієте...

Думаю, це чоловіків кортеліських забивають, щоб у партизани не йшли, бо все молодих, здорових із хат виводять...

І мене заб'ють після них... бо ж молодий, здоровий, ой...

Я вже бачив, що тільки кортеліських б'ють, але я тутика, то заб'ють і мене... Бачу, нікого не милують...

...Господи! Ой! Жінок повели. По десять-п'ятнадцять, як коли.

З дітьми! Дайте ще закурити... (Пауза. Киває головою своїй доньці, щоб відійшла від нас, щоб не слухала...)

...П'ять вийшло, видно, сестри, найменша з кошенятком. Притисла до грудей, а воно дряпає її, нявчить. Старша руками їх закриває, як мама...

Повели... ой...

А мотор реве, фотокартка в кабіні підскакує...

І-і-ей! Царице небесна! Варвару мою в гурті ведуть! Моя...

В тій спідниці, що рано була. Хустина її... на руці... Шукаю біля неї очима Ганну й Луця, дітей... Чужі є, моїх нема. Варвара, ой.

...Капшук з тютюном випав у мене з рук... І розум пішов від мене...

Шофер подивився, що капшук мій упав, газує.

Думаю, без мами лишаться Ганя і Луць, то хоч із татом будуть.

...Варвара мовчки йшла... хустина через руку... дитя чісь коло неї...

...Я ж їй казав! Не йди! Не йди в Кортеліси в середу до мами. Ой! Казав же: «Завтра підеш... у четвер...»

...Стала на секунду й очима понад Кортелісами провела... Очі її лиш побачив...

...Питаєте, чи вона мене вздріла? Ні, я в кабіні сидів, важко було побачити...

...Дитинку чіюсь узяла за руку... пішла...

...Я вже нічого більше не бачив. Розум у мене випав...

...Не знаю, скільки то було. Шофер мене вернув до тями, у плече вдарив...

Коридор поліцаї зняли вже... Двері хати навстіж...

...Німці водою кулемети студять... Ходять коло ями... дострілюють...

...Кицьочка побігла від ями... червона...

...Кажу шоферові: чи бийте мене, чи пустіте до дітей...

...За живіт він тримався чогось... У кишках йому бурчало...

...Пішов він до офіцера, щось говорили... ой.

...Хлопчик вискочив з ями... тікав... поліцаї з рушниць його...

...Прийшов шофер. Каже: живи!

...Поліцаї ще двох пацанів звідкись принесли... вкинули в яму. Забили. Ой.

...А там, де тепірко лісництво Кортеліське, німці собі вже обід варили...

(Пізно вночі пішов я на те місце, яке вказав Хома Тадейович. Від могили до двору лісництва лише... со-рок сім моїх кроків. Зміряв ще раз — вже від лісництва до братської могили — п'ятдесят шість кроків...)

Кухня вже давно стояла... Обід був готовий... Стали руки мити, рушники свої дістали... Поліцаїв тутика не було... окремо їли... Стріляло ще по селі, по хуторах... То там, то там стріляло, ой...

Шофер давав мені білого хліба, я не взяв, не по-лізло б мені в рота... Води попросив... Дав. Випив я, бо смага пекла... Виблював тутечки... шофер сміяв-ся з мене...

Меду відкись, з хати чиєсь, принесли... Мед їли, сміялися. Стали в чергу до кухаря свого... Акурат-но стали в чергу, один за одним... Шофер мій остан-нім був...

Пішов кудись... Приніс мені якусь шматку на рукав... Перев'язав... Дав закурити, каже: йди до дітей, бо без цього — на пов'язку показав — пук-пук...

...Ага, фольксдойчем його кликали німці... Він нікого не забивав, лиш мотором ревів...

...Пішов я додому, ой! Межи возами йшов — стіль-ки фурманок наїхало в Кортеліси. Усіх зігнали, хто коней мав... Вже манаття, збіжжя, худобу виво-зили... Ратенські, сілецькі, млинівські, мокринські, ляховецькі, осівські, добросовські — пізнавав бага-тбох, а багато чужих було, не знав їх...

...Прийшов додому, сів під хатою, зайти всереди-ну вже не годен, плачу...

...Тато Тадей привів дітей моїх і... Варвариних з дісу. Пригорнув я їх: сироти ж ви мої... ой...»

СВІДЧЕННЯ

Круш Федори Лаврінівни (продовження)

(Із всіх теперішніх осель у Кортелісах її, доярки радгоспу «Кортеліський», нова, ще не добудована хата найближче до Вічного вогню меморіалу. Два лівих причілкових вікна удень ловлять сонце, а цілу ніч — відблиски Вічного вогню. Як дивитися вночі від пам'ятника, здасться — тільки Федора не спить у селі, вікно її світиться. Довго не міг стріти: прийдучи вдосвіта — вже пішла на ферму, зайду пізно смерком — ще немає... Наче самоти боїться, тікає від себе до людей. Заміж так і не виходила. На обличчі й досі сліди не зітертої часом вроди. Що б не робила на подвір'ї — позиркує на Вічний вогонь).

«Що вчора було — не знаю, а тоді, в середу,— все пам'ятаю, ніби нині зрана сталося...

Мама з вечора на Білорусію пішла, за бичка відробляти до родичів. Я за маму лишилася в хаті, дев'ятнадцять мені тоді було, казала вже вам про це. Тато Лаврін, два брати і три сестрички — всі менші за мене... (Плаче і дивиться на Вічний вогонь).

...Хліб мама замісила, а я вдосвіта пекти його стала. Всунула в піч, хай печеться. Кроз вікно бачу, сусіда наш Василь Лихван коня повів на пашу. Хліб печеться собі. Тато Лаврін встали.

Сусіда Василь Лихван біжить з конем назад, кричить нам: «Село одцеповане німцями». Тато дітей побудив. Ми ж тутика, в центрі жили, отамечки, через дорогу. Бачимо: люда женуть вулицею. Поліцаї з німцями у двір наш заходять: на схід! На схід! Тато каже: «То я піду, а ти з дітьми й хлібом лишайся». А малі Кирило, Никін, Світлана, Ганя: «Ми з татом підемо, бо страшно без тата залишатися».

Я за піч сховалася. Поліцаї до хати зайшли, хліба з печі гарячого дістали, а його ж гарячого їсти

не можна, кишки покрутить. Їдять. Нема тут нікого, кажуть. Ще хлібину витягнули. Татові чоботи один взув. Пішли.

Думаю, і мені треба йти, вони ж хліб мій їли, то не зроблять мені лиха (підкреслення авт.— В. Я.). Нічого про розстріл не казали. Піду, одягнуся лишень...

Злізла з печі — знов ідуть поліцаї...

Як вискочила на п'єстра — сама не знаю, без драбини. Там уже сусідиха Огапа Лихван з дитинкою, Дарцею, сиділа (Дарця в Харкові тепіречки живе). Лежимо, не дихаєм. Довгенько в хаті були поліцаї, хліб їли, і бульба в мене була варена... Пішли геть...

Тихо стало, страшно...

Я сніпок витягнула, щоби подивитися, що в світі робиться.

Тітка Огапа відтягує мене від дірки, а я, знаєте, прикипіла...

... Не можу розказувати, бо бачу все, як було... (Плаче).

...Дехто хотів утекти, як вели до ями. Доганяли й дострілювали, а ті ще на коліна зводилися й просились...

...Баба Христина Цвіруха впала з онуком на коліна... так і забили їх...

...Чийсь хлопчик був з дерев'яним, іграшка, автоматиком... Німець узяв його на руки. Я думала, гратися, чи як, хоче з ним... Кинув хлопчика в яму...

Підвода під'їхала... Кілька старих бабів на возі. Штурхають їх рушницями, не злізають, не можуть. Стало кілька поліцаїв, перевернули фіру в яму...

...Дівчинка кинулась тікати від ями... Вони по ніжечках її кулями... Мама її хоче підійти, допомогти, вони — по мамі...

...Три дочки Василя Гірника обіймали тата зі страху... Так і впали... У вуйка Василя під маринаркою внука було, немовлятко. В ямі побачили... добили...

...Голови, руки з ями підіймалися...

...Хоч би словечко було почути!.. Щось же казали на прощання, заповідали щось нам!.. Мотори лементують і стріляють без перерви... коло церкви, коло школи... в п'яти місцях люда били, ніби змагалися, хто швидше кінчить бити...

...Живих скидали в ями з водою, де глинисько було. Тутика, де курган тепірко насипаний і вогонь горить... скидали. Вони, бідні, захлинаються водою, а їх б'ють із автоматів... Вода червона з ями витікає, бо кидають і кидають дітей, бабів... Вода червона аж сюди, де тепірко огород мій, текла... струмочком...

...Боцюни із гнізда на дубі відлетіли вдосвіта й не повернулися більше... того року, хоч вирій ще не настав. А після війни знову сіли, хоч дуб обгорів і не розвивався більше. Він і тепірко стоїть там... сухий...»

СВІДЧЕННЯ

Кухара Степана Яковича

(Його, робітника радгоспу «Кортеліський», часто запрошують виступити: то перед школярами, то перед екскурсіями в музеї, то на мітингах. Тому говорить складно, рівно, навіть завчено, хоч жінка Філя іноді підказувала йому. Я вислухав те, що Степан Якович розповідає «всім». А тоді почали з самого початку, з подробицями. Жінка Філя вже не втручалася в розмову...)

«...На цьому кутку (Острів'ям звався) самі лиш Кухарі жили. Кожна хата — з Кухарями...

Баба Христина Кухарка, дочок у неї забито п'ять, он, через хату, живе. Тепірко всякі живуть, а тодічки — лиш Кухарі...

Тато Яків, мама Марія, старша моя сестра Варвара, я, молодший брат Іван. Мені було дванадцять тодічки. Мамина мама з нами жили, Мотрона, баба моя...

...Тато, мама й Варвара в с е р е д у, до світу ще, поїхали бульбу копати. Кроз туман поїхали. Я мав корову з теличкою пасти, але не гнав — хай туман пересядеться, боявся корову загубити в лісі або теличку — тато битиме. Нащо мені, аби тато бив?..

Вийшов до воріт, побачу, чи ніхто корову не жене на пашу, то я б до нього пристав. Ніхто.

Два поліцаї йдуть. Один каже: «Дай копачки¹ нам» Кажу: «Нема тата дома, я без нього не знаю нічого». А другий: «Партизанові дав би...» — й обізвав мене погано.

Я від нього у хлів сховався. Іван малий вийшов, гукає, не озиваюся. Він знайшов мене в хліві, Іванко малий. Лізе до мене в жолоб.

Хтось із бабою Мотрею говорить...

Зайшла баба у хлів... Побачила Івана, мене не побачила. До малого: «Я тобі зараз ісховаюся, на сход пішли, а то Яшка корову пожене, а ти тутика сам нахазяйнуєш мені, хату запалиш, я тебе знаю».

Боялася, щоб Іванко хату не спалив... Чого вона боялася — не знаю...

...Іван впирався, як бичок, якого я пасти гонив. Дала йому по задниці й повела.

В сусіда, тоже Кухара, збирали всіх із нашого кутка. Бачу кроз шпаринку: знов поліцаї прийшли.

¹ Лопата, заступ (місц.).

В хату заглянули. Вийшли. Один бабині пацьорки¹ на пальці крутить, другий жує щось... У хлів, до мене, йдуть.

Сіли на жолоб, де я лежав... на край жолоба. Один: «Тутика злидні, пішли в другий двір». Сказав і посунувся в жолоб, де я був. Ну і злапав мене. Взяв за вухо й повів до всіх. Там мене баба Мотря забрала й висварила, що я старших не слухаю...

Повели нас, весь куток Кухарів. Іван тримається то за бабу, то за мене...

Поліцаї жодного разу не вистрілили. Ніби їм дали тільки по патрону. Якби дали більше, вони б тутика розстрілялися, і люди повтікали б, а так на сход ішли, ніхто й не боявся, бо не раз ходили на ті сходи...

Думаю, мене тутика продержать до обіду, а корова з телям будуть голодні, що мені тато скаже?

Нарешті відчинили двері. Поліцай з порога: «Не померзли тут?! Бо надворі холодно...»

Узяв п'ять чоловік, каже: «Йдіть, свіжого вітру дихнете...» І зачинили двері... І мотори дуже загули, стрілянини не чути було. А може, я оглух?

Загнали нас в хату поліцай Корнелюка Федося. Тісно, я на одній нозі стояв. Люди, як німі, ніхто й слова не сказав, чи я тоді оглух?

...Все приходять і беруть, беруть люда...

Вже нам просторо в хаті стало. Іван їсти захотів, баба цитькає на нього. Вже можна ходити по хаті, а ніхто не ходить. Так і стоять...

Нас повели. Баба, я, Іван малий, ще люда. З десятиро. Ведуть, а Іван їсти просить у баби...

Підійшли до ями... а в ній люди кричать, дишають ще, ворухаться... ті, що були з нами в хаті... Я бачив, бо лицем до ями нас поставили... Іван це-

¹ Намисто (місц.).

рехотів їсти, а я й не хотів... старший уже. Баба каже: от ми і наїлися, дітки, вже не схочемо...

...Я чогось оглянувся. Бачу, німець, кульгавий такий, щось у автоматі чи кулеметі справляє, заїло в нього щось... Думаю, а корова з телям не на папі. І — тікати, щоб корову напасти ще до вечора. У нас тодічки хлопчаки без штанів ходили, то легко було бігти. Встрелили по мені і не влучили. Тутечки підводчики, валка ціла, їдуть. Я поміж коні, поміж вози — в очеретисько. Через воду, болото, мочарі — додому.

Хутелько вигнав з хліва корову з телятком і погнав до лісу пасти...

...Там людей наших стрів. Тата, маму, сестру Варвару. Два тижні в лісі жили...

А як другого дня почали крайні хутори палити, мене висадили на соснину найвищу, щоб подивився, чи Кортеліси горять... Не видно було... за димом...

...А баба Мотря боялася, щоб малий Іван не запалив хати...»

СВІДЧЕННЯ

Гірника Василя Кириловича

Мешкає в с. Сільці Кортеліській Кортеліської сільради.

Із вечора «чорної середини» 1942 р. — інвалід.

«...Всі, хто мав коней у Сільцях, були на фурманці...

Загадали в обід, 22 вересня, нагодувати коней, посмарувати добре воза, упряж полагодити, взяти харчу, бо на вечір поїдемо в кортеліський ліс на заготовку дерева. Думав я тодічки: як би відкрутитися? А староста сілецький, Андрій Грицевич, ніби вгадав мої думки: пальцем на кобуру свою показує.

Ну, поїду, це ж дерево везти. Навіть узяв сокиру, налігача...

Ми поїхали вже за поліцаями і за німцями ззаду, обозом...

За Млиновим довго стояли, команди не було, що робити нам. Коней годували, про всяке говорили. А мені тяжко чогось! Як перед смертю. Їсти не хочу, сусіда чарку налив — не випив...

Тоді спереду команда пішла, з чола валки: їдемо! Поїхали...

На краю Кортелісів стояли ще поліцаї, розподіляли нас, куди кому їхати...

...А від воза до воза побігло: «Кортеліси вже вибили всі, нікого вже нема». В мене тамика родини багато... було...

В центр села мене послали: в який двір хочеш — у той заїжджай і кидай на фіру, що бачиш, а тоді скажемо: в Ратень чи в Мокрани...

Страшно мені, а де подінешся — поліцаї всюди... Думаю, однаково люда вибили, чого буде добро пропадати. Іду, як і всі...

Під'їхав до Ринку, а кінь підручний як схарапундється, як понесе мене з возом...

...І провалився в яму... і щось гаряче й липке заюшило мені лице. Провів рукою — кров людська...

...Не знаю більше нічого...

...Відказали мені тодічки ноги, паралізувало мене...

...Привезли додому й лежу відтоді... Жодного разу не вставав...

...Час для мене тоді як зупинився, так і стоїть... Так і стоїть...»

ІЗ ЗВІТУ

**командира роти «Нюрнберг» обер-лейтенанта Глюкса
командирові батальйону майору Голлінгу**

«...Операцію по знищенню більшовицько-партизанського села Кортеліси і хуторів провів, повністю дотримуючись вашого наказу та усних вказівок...

23 вересня 1942 р. о 04 год. 35 хв. Кортеліси з хуторами були оточені зовнішнім зашморгом із поліцейських. Щоб не вчинити випадкової паніки — видав поліцейським лише по одному патрону. Наказав: усіх гнати до центру села на збори. Я поведився так спокійно, що мій спокій передавався підлеглим та жертвам, і це забезпечило успіх.

...Зашморг звужувався, зменшувалася відстань між постами, і я звільнив частину поліцейських для підчищення недоробок першої лінії. В результаті мені вдалося захопити й конвоювати до місця розстрілу всіх живих із Кортелісів та хуторів. Усіх, без винятку (тут і далі в звіті підкреслення авт. — В. Я.).

Утаємничення справжньої мети збору населення виявилось надійним: населення вірило в те, що йому будуть зачитувати наказ, до останньої миті. Закрив населення в церкві, школі, прилеглих до центру будинках, аж тоді видав команді поліцейських могильників лопати.

Поставив легкі кулемети на вигідній позиції. Поставив за кулемети досвідчених, перевірених мною солдатів, яких міняв через кожних 30 хв.

Розстріл проводив у п'яти місцях одночасно, заглушуючи кулемети ревінням автомобільних моторів. Спершу розстріляв молодих чоловіків, які могли чинити опір. Розстріл жінок і дітей проходив без будь-яких ускладнень...

Більшість жителів села зберігали гідність.

Вони не знали, що їх чекає, і йшли спокійно назустріч своїй цілком заслуженій долі, котра внаслідок їхньої нечистої совісті зовсім не стала для них несподіванкою...

Розстріл почався о 9.00 і закінчився о 16.25 того ж дня. Ваш наказ виконано повністю, він виконувався без будь-яких ускладнень, підготовлені мною заходи виявилися цілком ефективними.

Рота «Нюрнберг» втрат не має. Один шофер після виконання наказу захворів на приступ гастриту. Перебуває в санізоляторі батальйону. (Чи не фольксдойч? — В. Я.).

Витрачено патронів: 4 тис. 321 (чотири тисячі триста двадцять один). Один кулемет потребує ремонту від надмірного перегріву.

Обер-лейтенант Глюкс».

Час і світ у цьому часі існують вічно. Окрема людина завжди тимчасова. Одна з найбільших і найтрагічніших радостей людини — вона свідомо того, що живе тимчасово. Тому квапиться жити щодуху, народити дітей, звести для них житло, передати свій досвід. Тоді час набуває своєї справжньої чинності, він стає часом життя людей.

Коли за сім годин і двадцять п'ять хвилин уривається життя двох тисяч восьмисот сімдесяти п'яти людей, коли в кожному з них умирає минуле, сучасне й майбутнє, коли вогнем випалюють сліди їхнього буття на землі (горіли хати, хліви, ожереди сіна, стежки, криниці горіли, садки, хрести на цвинтарі, квітники, містки й кладки через болото, пташині гнізда, й земля навіть кортеліська горіла!) — скажіть: існує на цьому нестерпно гарячому шматочку світу час? Якщо існує, то ким його міряти, для чого він існує?

Що робити з часом, коли цілих п'ять століть мож-

на вбити за сім годин і двадцять п'ять хвилин, коли п'ять століть Кортелісів можна спалити за п'ять днів (двадцять восьмого вересня ще догоряли церква, вітряк і цвинтар)?

Одначе...

Ті кортелісці, які залишилися живими, люди з навкільних лісових хуторів усе ж міряли час: день після Кортелісів, тиждень, місяць після Кортелісів.

Боялися с е р е д и. Коли переживали чергову середу — полегшено зітхали. Четвер, п'ятниця, субота, ну, ще неділя, понеділок — уже на душі неспокоїно, вівторок — страшно: от якби середу якось обминути, щоб четвер одразу.

ІЗ ЖУРНАЛУ

бойових дій і звітів 3-го батальйону 15-го поліцейського полку

«...Із 6 вересня 1942 р. по 24 листопада 1942 р. батальйон розстріляв і спалив у відведених йому районах бойових дій 44 тисячі 837 осіб...

Спалено 27 сіл і всі близькі до них хутори.

Розстріляно — 113 партизанів» (підкреслення когось із штабних працівників полку, можливо, Майєра, бо біля цифри стоїть підозрілий, нервовий, аж розірвано в тому місці папір, знак запитання. Мало? Чи Майєр запідозрює Голлінга в «приписках»? — В. Я.).

Після «чорної середи» була одна середа, друга, сьома, десята.

На трьох віцілих хуторах щотижня починали жити після середи. Від середи до середи. На неділю не дуже й зважали. Хіба що... до середи вже недалеко.

Отож ця неділя була між двома середами, після Кортелісів.

**Після «чорної середи» перше весілля.
На ще живому хуторі Рябині**

Навіть у році є свої, споконвіку випробувані нашими пращурами пори для весіль. У піст весілля, наприклад, не справляли ніколи.

— Війна, Федю, то і є великий і тяжкий піст. Чи ж воно тобі пече, те весілля? Зійшлися з Варварою наперекір мені — то живіте собі, а весілля не робіть. Такі часи страшні. Чи й прийде хто до вас?.. Хіба що голодні,— просила Настя Дордючка сина Федора. І він погоджувався, не треба, після війни справимо...

Але приходив до Варвари, починав обережно розраювати її. Варка слухала, давала тим часом нареченому борщу, наливала чарку.

А сама ходить по хаті, ходить, вікна фіранками затуляє, ходить по хаті, ходить, двері бере на заціпку, ходить по хаті, ходить, Федір випив уже й очима за молодницею водить і водить... Бачить Варка — пора! Блузчину через голову скидає, руки догори підняла й тримає, ніби голова її не пролазить у комірць...

Федьо не доїдає борщу й кидається помагати...

Коли Федьо стихає і вже хоче засинати, Варка обережно витре на чорному пушку верхньої губи парубка кілька краплинок ще теплового поту й винувато якось попросить:

— А весілля таки справимо, Федю, бо як це без весілля? Люди не повірять нам, що справді побралися...

Сонним голосом Федір відкаже:

— Як знаєш...

— От і добре, Федоре...

Йй, Варварі-московці, справді було зараз добре. Не довіку ж вона, ця триклята бійка з німцем. На-

бідувалась й пережила стільки, що на вік старої баби вистачило б, а їй же тільки двадцять шість набігло. Вдовиця. Із прізвиськом від чоловіка, який помер перед самою війною. Тільки й лишив пам'ять про себе — прізвисько.

Перший, Іван, у Москві ніколи не був, з хутора Тарасове нікуди й не виходив. Дід його був у Москві ще в першу світову, то так за ними й лишилося — московці. Тепірко таке в цьому краї робиться, що її, Варвару, німці й за прізвисько чоловікове можуть розстріляти. Москва поперек горла їм стала. Вдова... у двадцять шість, на глухому хуторі Рябине. Два роки подушку по ночах кусала й думала, хоч би скорше постаріти... Іван залишив добре обійстя та хазяйство, але залишив і її саму тоді, коли тільки й зрозуміла, який то рай — свій чоловік.

А тут, як забили людей у Кортелісах, то, хто зостався живий, по неспалених хуторах до родичів пристали. Хутір Ягідкове з вогнем пішов, а Федір худобину пас у лісі тоді, в середу, — то живий і зостався. Куди йому? В світи? А де вони тепер є, ті світи, — всюди війна. До сестри прийшов, до Палажки, у Рябине, до сусідки Варвариної. В Палажки сім'я — сплять навстоячки, бо ще кілька родичів прибілося, з інших хуторів, які попалили.

— У мене стільки тих робітників, що й не нагодую, Варочко, ходять один поза одного... А в тебе ж хазяйство. То хай Федько пособляє, на харч матиме... — простодушно радилася Палазя й думала: а чого? Хай помагає. Одним ротом буде менше...

Палажка й думати про щось інше не мала: дитина ще Федько і сімнадцяти нема, молоко на губах не обсохло...

Спершу справно метушився на дворищі у Варки, вона командувала ним, покрикувала, згодом стихла, а потім Федько з'являвся на очі старшої сестри лиш

тоді, як Варка свіже молоко від корови несла. Любив із відра пити. Дитина ж... іще.

Все. Вже в них весілля, вже він відкрито ночує в неї. Що воно за звичай: ще в церкві не були, а вже допалися... Війна. Вона все переінакшила. Якби тільки жили. Правда, дитина Федько... проти жінки своєї. Їм видніше...

Призначили весілля на близьку неділю. Федько запряг коней Варчиних, одягнув костюм з плеча покійного Варчиного чоловіка й поїхав по хуторах спрощувати гостей. Довго їздив, бо тепер усі обминають погарено¹ кортеліське. Хіба що вночі нишком вигортають печену бульбу із попелу. Голод не боїться ні привидів, ні поліцаїв. Повернувся в суботу смерком, хотів ще раз відмовити Варку від весілля, але... сам гостей напросив. Хай буде.

Гості потиху сходилися. Приїхала підвода з Млинового й Сілець, із хутора Попливці та Старої Ниви, а свої, рябинські, з досвіта тут, щоб дома не снідати. Сілецьких, Варчиних родаків, привіз Стратон Дордюк, який одразу ж засадив гостей за стіл і пустив по колу першу чарку. Аж теперечки зауважив, що нема молодих, бо Варка ще видавала з комірчини хліб і мусила замкнути сховок на замок. Та чарка вже побігла з рук у руки. Весілля почалося. Без музики, без ритуалу, але весілля, бо є наречена й гості, бо є що з'їсти й випити.

СВІДЧЕННЯ

Дордюка Стратона Юхимовича

Робітник радгоспу «Кортеліський», мешкає в с. Сільці Кортеліські Кортеліської сільради.

¹ Місце, де була велика пожежа (місц.).

(Ні в кого з його ровесників із Сілець я не бачив шлюбної обручки. Коли парубки голодних тридцятих років за панської Польщі одружувалися — де її було взяти? А в Стратона Юхимовича — є, тільки чомусь на мізинному пальці...)

«...Як чорт їх обох підкусив: весілля справляти. Не хотів я з Яриною їхати. Такий світ далекий, — Кортеліси... колишні обминати треба! Хто там був, кажуть — привиди ходять на погарені й люди кричать із землі. Не хотів їхати, бо, правду сказати, ще й коней жалко...

Федір упросив, каже: Варка вас і знати не захоче, як не будете.

Поїхав...

Мовчки люди випили й попоїли...

Прибігає з лісу хлоп. Здоровий, плечистий, але очі якісь... Я не знав його зовсім. Вже після всього знаю: Прокіп-малоумний звали його, а по-вуличному Тураничин. Кричить не своїм голосом: «Розбігайтеся в ліс, бо пімці їдуть!»

Якийсь рябинський, тутешній, бо знав Прокопа: «Цить, дурний! Тобі фріци вже й привижаються».

Що ви хочете — мужики папіднитку безпечні. Та ще й малоумний сказав... Хто повірить? Жінки, правда, притихли, сіпають своїх чоловіків за поли, а ті не зважають... Ет, що там казати...

Коли бачу: оценований хутір поліцаями й німцями...

Сам не знаю, як я з хати вилетів і проскочив між них... У лісі вже отямився, коли автомати били. Десь, думаю, в лісі Ярину свою загубив. Ходив, шукав її, шукав. Жарко стало, дим пішов між деревами. Горить Рябине. З другого боку горять Попливці, з третього — Стара Нива. Стрілянина стихла... В лісі — як у печі... Нічого, думаю, мабуть, втекла... метка вона...

За дві години, може, за три, бо часу для мене вже не було, бачу, поїхали з хутора лісом поліцаї та кілька підвід із скринями, діжками, щіпами — усім, що було в хатах.

Так я й ночував у лісі, на дереві... жарко було дуже...

...До обіду ходив куцями окіль погарена, де був хутір, боявся вийти з лісу — ану ж засаду лишили.

...Тоді таки вийшов на те місце, де Варчина хата з весіллям була. Хотів знати: тутика Ярина чи втекла...

...Межи недогарками... кістки...

...Як не здурів тоді — не знаю, тільки бог уберіг мене.

...Рука чиясь із попелу... Обручка на обгорілому пальці... Та, яку Ярині до шлюбу купив...

...Оце вона в мене, обручка... Над Яриною я пастромив її на пальця...

...Не скидається, можете спробувати...»

СВІДЧЕННЯ

Зайко Варвари Микитівни

Колишня колгоспниця, мешкає на хуторі Попливці
Кортеліської сільради. Пенсіонерка.

(Хутір маленький, кілька старих, наспіх поставлених після війни хат. Нових тут уже не будують. Можна в Кортелісах, а в цьому болоті?.. Господарюють тут старі баби, які відмовилися переїхати до дітей у село. Цілу весну вісімдесятого йшли дощі, й хутір з усіх боків оточила трясовина. Зустрів її на порозі хати. Довго, по-селянському ретельно вивчає мене, ніби одразу побачила: гумові чоботи — з чужої ноги, брезентовий плащ — не з мого плеча. Не вірить: хіба задля того, щоб поговорити із «старою,

забудькуватою бабою», варто чоловікові місити стільки гін трясовини? Либонь, так і не повірила, що я приходив до неї тільки поговорити. Може, тепер повірить?..)

«...А що маю казати вам? Жива — бачите. Тих поліцаюг вже й постріляно, в тюрми посаджено, людьми проклято, а я — живу. То, скажу вам, як кому написано в судьбі.

...Ондечки, через болото, стояла колись хата баби Явдосі Хомучки. Була така баба. Кажу «баба», а вона ж тоді була чи не вдвічі молодша, як я тепіречки. П'ять разів німці палили її хату, а не згоріла. Бо судьба така. Підкладуть поліцаї головешку під хату і їдуть, а Явдося з куців вийде, головешку в болото — і знов живе в хаті... Судьба. Вже й поліцаї стали баби боятися. Родину її вибили всю, то вона вже нічого не боялася. Пережила війну і своєю, як має бути, смертю померла.

Може, так і мені написано?..

..Як німці оточили хату з весіллям, то ми всі й забігли всередину. Зайшли поліцаї. Зенюка я знала, Якими Корнелюка, рябого... Либонь, і німці були, не скажу...

...Як вдарять по нас кулями з усіх сторін: з вікон, дверей, кроз стіни навіть...

...В руку мені вдарило, кров пішла... я впала на когось, а тоді на мене стали падати... Мертва я... Кривця попід мене тече, тече. Моя, думаю...

...Звідки я знаю, скільки так лежала? Стала задихатися від жару, дим послався по землі... То вже хату запалили з нами, з Варчиними гостями мертвими...

Що мене тоді підняло — не знаю. Вилізла з купи мертвого люда і скочила кроз вікно...

...Стріляли за мною довго...

...Що вам іще сказати? Дарма ішли до мене стільки світа. Нічого вам і не сказала...

...Ви аж з Києва, то, може, знаєте: вимерли Зенюк і Паливода в Америці чи ще живуть?.. Всяко кажуть, а я хочу певно знати...

...Скільки жила, то здавалося: кулі за мною летять...»

СВІДЧЕННЯ Мусюк Агапи Іванівни

Фельдшерка с. Доманове Кортеліської сільради.

(Мешкає в родині брата свого покійного чоловіка Олексі — в Івана Мусюка, котрий врятував Альошку-оточенця від тифу. Хлопчиків, який приніс позичене сито, Агапа притьмом винесла пиріжка, але той уже пішов. Догнала. Коли довідалася, що в мене є маленька дочка, ніби рідніший я став для неї. Спекла калачика й через кілька днів розшукала мене в Кортелісах: «Візьміть доні, скажете: від тітки Агапи».

Говорить тихо. Дуже тихо. А як доходить до того — навіть кричить).

«...Народила я друге своє... у двадцять років. Катюся в мене знайшлася. Здоровенька, до молока охоча. Насмокчеться і спить. Будилася, коли їсти хотіла. Попоїсть, гойдни разочок колиску — вже й спить. Аніякої мороки з нею... Ніби чула — надворі війна. На ручку я зав'язала їй ниточку червону, хай, думаю, не зурочать... Мухи з хати вижену й лишаю її саменьку — знаю: спатиме. Сама в хліві пораюся, чи на огороді, чи вовну чешу під хатою...

...Весілля у Варки-московки та Феді прийшлого було. Варка на сім-вісім літ старша за нього. Моло-

диця вже... але така рясна й ласа молодиця. Ні, ні, не співали на весіллі... Кілька разів пробували заспівати, але не йшло їм...

...Я Катюсю нагодувала, переповила, гойднула коліску й пішла у двір вовну чесати... Іван з Олексою, чоловіком моїм, у лісі були, слава богу...

Стала на порозі. Чогось сухі бур'яни тріщать! Обімліла: німці йдуть цепом через город! До хатів ідуть. А вже ж Кортеліси згоріли. вже три тисячі люда забили там. У нас уже в нервах були Кортеліси. То всього від німців чекали...

Як вхопила я Катрусю, як влетіла з нею на п'єстра — не тямлю.

Аж тоді подумала: Миколка, старший мій, у хаті! Спав ще. Німці з поліцаями (усіх називали їх тоді німці) вже в сінях. Один голос: «Я допіру дівку бачив на порозі...» Другий: «Тобі, бикові, вони всюди ввижаються».

Зайшли в хату. Все поперевертали в скрині, кулешу з'їли... Я чула згори, як лахи ділили, як житівки шукали, як Миколка просився: «Вуйки, не бийте мене, я вам буду корови пасти, бульбу вмію пекти...»

...Злізла, закрила б його собою, але Катюся прокинулася, не плаче. Як її покину тутика?

Миколка заверещав: «Мамочко!»

...І я — в б и т а!

Відкрила очі, коли пекло дуже. Вогонь на мене падав.

...І не було вже мене більше!

То не я була, не Катюсіна мама... бо я без пам'яті вискочила з вогню, а вона... серце моє згоріло з нею... з Миколкою... Не знаю, нащо й лишилася жити... не знаю...

...Через два дні привели мене на погарено... Впала на попіл, люди мене відтягують, а я кісточку перебираю, щоб упізнати свої...

...Позбирала в ящичок... Якась жінка прийшла й кілька кісток викинула: це, каже, коров'ячі, Агапо... Я й коров'ячі поклала туди й поховала на цвинтарі, в лісі...

Завтра піду на те місце, могилку підправлю...

Скажіть мені правду: я — жива?»

— Агапо! Не дурій мені зновечки! — гупає пастишим посохом у землю Іван Григорович Мусюк і невміло, сором'язливо бере Агапу під руку, заводить до хати.

Довго потому сидимо з ним на призьбі мовчки. Телятко лиже Іванові руку. Вечірнє сонце борсається у холодних дощових хмарах над самісіньким лісом. Іванова жінка пере білизну, поглядає на двері хати. Ураз проясніла з очей: вийшла Агапа з відром. Як сновίδα. Пішла в літнівку доїти корову. Іван погладив телятко й заговорив.

СВІДЧЕННЯ

Мусюка Івана Григоровича (продовження)

«...Не дивуйтеся. Та-аке пережила. Та ще й брата мого Олексу, чоловіка її, вбили бандери, бо завідував хатою-читальнею. Чи не рябий Яким Корпелюк із Яковом Кошелюком, якого звали Орудія.

..А коли в Кортелісах забили три тисячі люда... Вважайте — три. Відкопали дві тисячі вісімсот сімдесят п'ять, а когось і не знайшли... в криницях, в копанках, у болотах... Три тисячі — не менше!

Коли їх забили й запалили село — тугика вже всі були партизанами! Всі повернулися проти німця, хто яку міг зробити йому шкоду — робив.

Тут всі стали партизанами. Жили в лісі сім'ями, селами цілими. До дому навідувалися, як у розвідку. Весь час вартових виставляли, де люди всі жили. Міняли ми один одного і стояли весь час на чатах. Діти на деревах спали, старі — на землі. Вліто і взиму... Зимою лиш халабуди поробимо з гілля, щоб дітей сховати... Вогню не розпалювали, щоб німці з поліцаями на слід не натрапили. Вони думали — тут все вже мертво, живої душі не залишилося, думали — теперечки ця земля вже їхня, дика земля...

А як лиш фєдорівські партизани тутика появилися — скільки люда живого вернулося в свої села! Хворі, простуджувані, худі, зарослі — а живі!

Багато нас до Федорова пішло. І я пішов. Багато чоловіків пішло. Мстити за Кортеліси. За хутори. За три тисячі люда...»

СВІДЧЕННЯ Лихвана Андрія Мироновича

Колишній партизан загону імені Ворошилова першим збудував землянку на кортеліському попелищі. Помер у 1979 р. Свідчення очевидця зберігаються у Волинському партійному архіві.

«...Коли німці закатували 2875 кортелісців: дітей, чоловіків, жінок, дідів й бабів, коли вони змели вогнем із лиця землі самі наші Кортеліси, за завданням партизанського штабу — а чутка про цей злочин

застала нас уже в Пінському партизанському з'єднанні — наш розвідник проринув у німецький штаб, що стояв у Бресті. Він переконав фашистське начальство, що батальйон навмисне розстріляв не партизанів. Партизани як були, так і zostалися, ще більше їх стало в лісах. Наш розвідник якось так це все там повернув, що ніби командир батальйону навіть «заохотив» своєю операцією «Трикутник» партизанський рух. Тоді його, того, хто командував операцією, відправили на фронт...» (підкреслення авт.— В. Я.).

Після «чорної середи» рівно 16 місяців

Рівно шістнадцять, бо 23 березня 1944 р. Радянська Армія визволить Кортеліси. Вісімнадцять землянок. Отже, вони знову є.

Майор Голлінг думав про те, що він постарів на цілу війну. Постарів і втомився. На цілу війну, яка триває від дня його народження. А старості він боявся панічно. Нічого страшнішого за старість немає, бо за нею вже смерть, а смерть — це завжди.

Два роки тому він зазірав собі в душу тільки тоді, коли виглядав сентиментальної перечуленості для чергового листа Крістіні, для утаємниченого, навіть підпільного виходу в своє минуле, для зустрічі майора п'ятнадцятого поліцейського полку Голлінга з Юргеном — сином штутгартського підслізуватого ремісника-годинникаря. Ці зустрічі хоч і відбувалися не в інтимній обстановці, не на рівних (син годинникаря влєсливо загравав із майором, метушився при ньому й швидко надокучав), а все ж підсолоджували свідомість і вивищували майора Голлінга над іншими, навіть над самим собою.

Тепер він думав, що вкрай занедбав свою особистість, бо навіть учорашній його день стояв за неприступним бар'єром, за недосяжною гранню минулого.

Голлінгові хотілося хоч дрібки спокою для душі, аби збагнути те, що коїться з ним і з його великою нацією. Невже якась історична дрібничка знову відкине арійців у безодню? І це тоді, коли вони вже були за крок до вершини. Хоч би день спокою — і він спробував би досягнути, що ж відбувається. А де взяти той день? У кого його випросити? В полковника Бердта, котрий тратить себе на те, щоб приховати нажитий на інтендантській службі геморої? Бердт і сам би вижебрав той день для себе, щоб загоїти своє гниле гузно та ще раз перевірити колишні чоловічі потреби на безвідмовній у цьому ділі телефоністці Брітті. А не може. Навстоячки командує полком і вислуховує вигадані його денщиком сороміцькі історії...

Голлінг уже не мав сумніву: перед тим, як починати війну, треба було сміливо прочистити і саму арійську націю, в якій замаскувалися майєри та бердти, заражені примітивними уявленнями про світ, про війну та про долю рейху. Треба було безжально позбутися цього баласту. Куди наш фюрер дивився! Варто було посилати сюди, в ці дикі краї, лише людей, не вражених ніякими інтелігентськими забобонами й ніякими моральними обмеженнями, — стерильних арійців, котрі з коліски знають, що світ належить лише їм. Решту, хто в цьому хоч таємно сумнівається, знищити. Коли б так було зроблено, війна давно б закінчилася, і я, Голлінг, не залежив би від волі шолудивого Бердта чи примх фронтової смерті, а стояв на вершині благоденства, звисока поглядав на мерзенну людську суєту, усвідомлював себе арійцем, а в короткі перерви множив би з Крістіною Голлінгів.

Треба було винищити добру третину німців, які ще не доросли до місії арійця, а зупинилися десь на півдорозі.

Та вже коли так сталося — не треба було давати полки цим затхлим космополітам майєрам. Навіть відступаючи, ми б зараз ішли по дикій, вимерлій пустелі, по ще теплому згарищі. А не окопувалися під цим проклятим Ратним, яке ми все одно здамо. Якби мене не відправили на фронт (гнилозубий крети Майєр вже, напевно, чкурнув із своїм полком у Польщу), тут би вже давно була пустеля імені Голлінга. Кажуть, на попелищі родить, як ніде. А так — воюй зараз за це мерзенне містечко, яке в сорок другого я міг перетворити на попіл.

Нічого, з Майєром я іще резберуся. Хай ми зупинимо росіян біля священних кордонів фатерлянду — там у нас з'явиться воістину арійське, а отже — непереможе!

Голлінг дістав з кишені маленьке дзеркальце й покрадьки зазирнув у нього. Неголений, з почерво-нілими від безсоння, запалими очима двійник шарпнув набряклою повікою й скривився.

Поблизу колишньої ратнівської комендатури гугхнув важкий снаряд, і вулицею проскакав кінь, волочачи в багнюці випотрошену з черева кишку. Посипалися друзки скла із вікон, і Голлінг одскочив до дверей. Другий снаряд вибухнув десь на околиці, але трусонув комендатурою так, що впав зі стіни портрет фюрера. Не вистачало, щоб зараз сюди за-скочив Бердт: що, м-майоре, зібралися до росіян? П-п-портретика зняли вже... Юрген хотів притьмом повісити портрет на місце, але... права рука висить на перев'язі, осколок розпанахав йому м'яз. Бердт хотів спровадити його до шпиталю. І це тоді, коли Голлінг підійшов до своєї, до пам'ятних місць

де над ним поглумилася доля в подобі бездарного барила Майєра. Ні, саме тут він, Голлінг, і повоює. Сам фюрер у першу світову починав отут, в цих проклятих місцях... єфрейтором.

Правда, воювати ні з ким. Під Сарнами виліг чи не весь його піхотний батальйон, а з резерву підкинули необстріляної шмаркачні, в яких гітлерюгендські жижки тремтять від кожного вибуху.

Якщо доведеться відступати, — він запалить Ратне! Він розширить свій «Трикутник» на сотні кілометрів.

Де ж поділася ця тубільна пацючня, що служила мені в сорок другому? Де Логвинський, що зазирає мені в очі, як Ісусові, де його підлеглі? Вже десь у Бресті, певно, вантажать Майєрові чемодани, а ти, Голлінг, зупиняй грудьми осатанілих росіян і плати за це своєю чистою арійською кров'ю! Ух, сволото, наздожену я вас, наздожену.

Голлінг знову нервувався і не міг думати про долю своєї нації. Хто ж буде думати, коли не він? Хто? Бердт? Чим він буде думати — своєю гемороїдною сідницею? Німеччина кілька років так ретельно готувала для фронту воїна, що забула про мислителів. Якби не я, Голлінг, чи знайшлася б в армії хоч одна путня голова. Якби перед війною ми прибрали цих обережних майєрів, які недооцінили мене, ми б давно святкували свою перемогу.

Вбіг посильний єфрейтор із штабу. Спершу злякано зиркнув на портрет фюрера, що лежав горілиць, а потім — на Голлінга, що стояв у кутку, присипаний тиньком і тому майже непомітний у сутіні кімнати.

— Повісити на місце! — хрипко скомандував Голлінг.

— Ніколи, майоре! — крихкий голос єфрейтора

рвала задишка. — Полковник Бердт наказує батальйону відступати до Мокран...

— Я... наказав... почепити портрет фюрера!! — Голлінг хотів звично покласти руку на кобуру, але правиця зайшлася таким бодем, що він приперся до стіни й вибілів об неї кітель.

— У нас в тилу партизани, гер майор. Бердт наказав негайно відходити в Мокрани й окопатися. Інакше ми...

— Ми будемо приймати бій тут! Інакше... інакше я застрелю тебе, як провокатора!

— Полковник Бердт, до речі, сказав, що то «ваші» партизани! Яких ви вчасно не знищили... Коли служили в поліції...

Голлінг лівою рукою дотягнувся до кобури. Єфрейтор по-дитячому зацікавлено стежив за його рухами, хотів навіть допомогти майорові дістати пістолет, але не встиг.

Подив так і захолов в його очах.

Цівка крові повзла до виямка на глиняній долівці й парувала, а потім потекла під портрет фюрера.

Якусь мить Голлінг оціпеніло стежив за впертим рухом крові. На чолі фюрера проступала червона пляма — і Голлінг пхнув чоботом рипучі двері та вискочив надвір. Його батальйон вже спішно шикувався поротно. Голлінг сховав пістолет до лівої кишені й повільно пішов до машини. Кивком голови підкликав до себе командира роти:

— Спалити все! І єфрейтора також. Він був заражений більшовицькою заразою!

Машину кидало на розбитій бруківці, руку пекло, Голлінг подумав: якби вправний лікар міг відтяти її одним махом — він би, певно, погодився. Від болю заплющував очі, але бачив перед собою закритавлене обличчя фюрера.

Ішов мокрий березневий сніг, брудна юшка з-під коліс бризкала навсібіч, обляпуючи аж до стріхи придорожні ратнівські хатини.

Сніг мокрий, відзначив Голлінг, погано горітиме Ратне...

...Треба було таки лягти в шпиталь. Був би час подумати про себе, а то і — з'їздити до Крістіни. Чи отямилася Крісті після того, як народила мертвого сина? Мій богобоязний батечко (писала братова) заспокоює Крістіну, що це не її провина, що це покута за якийсь великий гріх Юргена. Чистий майн фатті; хоче, щоб з війни поверталися чистенькі, як із кірхи... На війні гріхи не зараховуються, на те війна. Я виконував волю фюрера.

Чорт, лайнувся пошепки Голлінг, усю війну мені не щастить на водіїв. Тому в животі гурчить, той має такий розмір взуття, що тисне на акселератор і гальмо відразу, а цей онучі не міняє. Голлінг прочинив вітровик і хашнув свіжого березневого повітря. Відкинувся на сидінні й раптом з жахом збагнув: сморід иде... від його правої руки! Принюхався й отерп — гниє рука!..

Його рідна, красива, з тонкою обручкою на пальці, його незамінима й послужна в усьому права рука — гниє!

— За годину, щоб були в Мокранах! Інакше будеш місити болото з маршовим взводом!

Водій смикнувся усім тілом вперед, увімкнув дальнє світло, й машина загуляла на слизькій бруківці, обминаючи грузовики, тягачі, піші колони.

Нарешті тракт став поволі порожніти, бо сніг повалив густий, із рвучким вітром, за крок — біла стіна перед очима, викидай вперед руку, бо гримнешся чолом.

Голлінг стогнав від болю, смороду, огиди, образи на долю, а водій на свій ризик з'їхав із бруківки

на болотяне узбіччя — там хоч не трясиме. Машина й справді покотилася м'якше, Голлінг затих і навіть закурив. Переляканий водій мчав тепер наосліп, бачачи лише ніс автомобіля та іноді обліплені з північного боку снігом стовбури сосен.

Ні, ні, Голлінг не може померти такою бездарною смертю! Для чого тоді було народжуватися й належати до найдосконалішої в світі раси. Ні! Я помру лише після того, коли переконаюся: мій народ досяг того, чого він вартий, я помру лише тоді, коли рід Голлінгів розкине своє могутнє віття над землею кулею. Смерть зламає свої зуби об мої білі, як оцей сніг, кості! Кому ж тоді жити на цій планеті? Майсрам? Бердтам? Оцьому безголовому Отто, котрий уміє на два боки крутити кермо? Кому?! Без них історія обходила тисячоліття, обійдеться й надалі!

Я прикладу мокранському лікареві до грудей пістолет і не прийму, поки можна буде взяти зброю правцею!

Я викличу на фронт поточених мілля професорів медицини, я...

Машина раптом ковзнула вниз, пронизливо зревів мотор, і під ногами в Голлінга заплюскотіла вода.

Водій висунувся на приступку кабіни й уперше чорно вилаявся при майорові. Хлюпаючись у рудому багні, обійшов машину й сказав:

— Мені повертатися в роту? Я готовий, гер майор. Ми заблудилися, сидимо в болоті. Мотор не ведеється у воді...

Отже, цей смердючий хробак буде жити? Буде жити у світі Юргена Голлінга, а сам Голлінг сконає від гангрени?

Зціпивши від болю зуби, Голлінг вийшов з машини й до пояса провалився в холодну прірву. Сніг за-

ліплював йому очі, він шаснув лівицею до кишені і розрядив у водія всю обойму парабелума.

У місці, де впав водій, ще довго булькотіла густа вода.

Аж тепер Голлінг розгледів довкола болота густий ліс, що бачився йому наче крізь бинт на очах. Він ледве встигав витирати сніг з похололого обличчя, з губів, а потім щосили заволав:

— Лю-у-угу-уди-и!

Але голос упав в болото біля його ніг.

Він побачив перед собою білу-білу смерть. У білій фаті, в білих рукавичках і з чорними зубами.

Вона йшла до нього в густому багні, але Голлінг таки вискочив на мілкіше.

Біла смерть стогнала в нього за спиною, дихала мокрим, мерзенним холодом в потилицю. І він побіг.

Мокре галуззя шмагало його по обличчю, лісові корчі хапали за босу ногу, стовбури сосен загороджували дорогу, терня смикало за поли шинелі. Він падав, кричав у глухому лісі, злизував червоний сніг із подертих губів, зводився і біг знову.

Перев'язь правої руки давно лопнула, й тепер кожен крок давався йому з болем, від якого за інших обставин він би давно помер.

А біла смерть нахилилася над ним, шкірила чорні, вуглисті зуби, тяглася білими, моторошними пальцями до його грудей. І він біг знову, скидаючи їй під ноги шинелю, кашкет, пасок з кобурою, мундир...

Десять же повинні бути люди в цьому лісі? Було ж їх тут як піску, як хробаків, як мурах, стільки, що й не перестріляєш. Хоч би якась сволота відгукнулася. Він же ги-и-не-е!

Важко дихаючи, вибіг на галявину і знесилено впав. Хапаючись лівою рукою за землю, поповз. Бо — нарешті! Нарешті!!!

Крізь сніг йому тріпотливо засвітилися два вогники.

Вони неквапливо наближалися до нього, й він з останніх сил поповз їм назустріч. Осатаніло гріб і гріб знесилою лівцею, щоб наблизитися до рятівних вогників хоч на сантиметр.

Та земля чомусь вислизала з-під його закривавлених, мертвоотно-здереv'янілих пальців. Голлінг довго відпльовувався, а потім витер долонею спечені губи. І раптом... відчув на язиці солонуватий присмак попелу. Він добре пам'ятав цей смак.

Встромив руку глибше під сніг, під попіл. Там... земля й досі була ще тепла.

Змішаний зі снігом попіл розповзався під ним, засмоктував його тіло в брудну сукровицю. Чим більше натужувався Голлінг, щоб виповзти з цієї осоружної пастки, тим швидше вона поглинала його.

Тільки б наблизитися до двох вогників, що мигтять крізь віхолу! Голлінг несамовито скрипів зубами й лаявся, безладно, в агонії совав ногами... і яма під ним все глибшала й глибшала.

Чорний від місива мокрого снігу з попелом Голлінг нагадував обгорілу колоду на мертвому згарищі. Ліва рука вже не слухалася його, і він вшивався зубами... в попіл, краєм свідомості тримаючись за два вогники, що таки наближалися до нього.

...Голодний сіроманець, що облюбував собі це згарище (коли згоріло село — він мав тут доволі печеної картоплі й за найлютіших морозів міг спати в теплому попелі), зауважив у своїх володіннях якесь повзуче створіння, що дурманило й солодко лоскотало його ніздрі запахом м'яса. Це були його, вовчі, місця. Він лише іноді поступався ними людям, які приходили сюди влітку, до могилوک спаленого села, довго сиділи мовчки і йшли собі. Він доб-

ре знав, як вони пахнуть,— живими людьми. Пришохався ще раз. Його нюх тонко виловив запах мертвечини. Ні, своїми володіннями вовк не поступиться!

Сіроманець затремтів від хвилювання, присів на задні ноги, пружко відштовхнувся від м'якої землі.

Останнім, кволим пробудженням своєї свідомості Голлінг відчув, як щось обпекло йому горлянку...

З лісу сірим вітром вилетіла голодна вовча зграя...

Д о в і д к а

Із 1941-го по 1944 роки німецько-фашистської окупації трагічна доля Кортелісів спіткала на Волині 106 сіл:

у Ратнівському районі: Залисиця, Піски Річицькі, Річиця;

у Володимир-Волинському районі: Бистраки, Домінопіль, Корчунок, Стрілецьке-I, Стрілецьке-II, Пузів;

у Горохівському районі: Маруся, Наталин, Терешковці, Уманці;

в Іваничівському районі: Порицьк;

у Камінь-Каширському районі: Верхи, Карасин, Карпилівка, Майдан, Радошинка, Фаринки;

у Ківерцівському районі: Берестяни, Вулька-Котовська, Дерманка, Гнатівка, Клубочин, Острів, Софіївка, Юзефин;

у Ковельському районі: Бахів, Берег, Будище, Городилець, Гулевичі, Дубове, Калинівка, Красподуб'я, Кругель, Кричевичі, Лапні, Люблинець, Мощена, Несухоїже, Нові Кошари, Вугли, Черкаси;

у Локачинському районі: Запуст Руденський, Конюхи, Помажанка, Рудня;

у Луцькому районі: Брище, Брище-ІІ, Вербаїв, Вікторяни, Хробрів;

у Любешівському районі: Березичі, Сваловичі, Лобне, Люб'язь, Хоцунь;

у Любомльському районі: Бовтуни, Боремщина, Виживка, Висоцьк, Вілиця, Воля Островецька, Воля Підгородненська, Запілля, Замлиння, Застав'є, Землиця, Кути, Лісняки, Новий Опалин, Терехи, Янківці, Острівки, Підгороднє, Перешпа, Пендюхи, Сокіл, Старий Опалин;

у Маневицькому районі: Гута Лісовська, Лісове, Погулянка, Старосілля;

у Рожищенському районі: Іванчиці, Луків, Мирославка, Незвір, Падалівка;

у Старовижівському районі: Глухи, Лісняки, Пісочне, Смідин, Шайно;

у Турійському районі: Гаруша, Дольськ, Клевецьк, Озеряни, Попівка, Ревушки, Ружин, Руда, Ставок, Свинарши, Туличів.

83 села знову підтвердили, що вони — вічні. Тільки 24 не встали з попелу.

Крапку ставлять самі жителі сьгоднішніх Кортелісів — герої цієї повісті.

СВІДЧЕННЯ-ЕПІЛОГ

Дордюк Петро Оксентійович: «..Вже під Луцьком грали гармати наші... Хто лишився живий у Кортелісах — вибігали (за десять кілометрів) до трак-

ту — потішити душу, як тікають фашисти... Втекли з ними й підхвосні їхні, які найбільше завинили перед нашими людьми й землею нашою. Зенюк забрав із собою всю родину. Андріян Паливода... не повірите... утік від жінки, від двох дітей, утік, ні, таки не повірите, з... найбільшою повісю, яку тут знали за всі часи... з Женькою Зенюковою... Тьху, в дочки йому...

...Аж в Америці, у Філадельфії, оглянулися, чи не доганяють їх. Награбували добра, досі живуть... з крові Кортелісів...

...Паливода вже по війні листи прислав. Я ж був міліціонером тутика, то знаю: листування велося через чинбаря кривого, Корнелюка Івана, кума його. Корнелюк і посилки отримував від нього, хустками торгував. Поїде в Ратне за посилкою, спродається і п'яний їде в Кортеліси. Хвалиться грішми, а люда тікають від нього, як від тифозного... Оце з рік, правда, як Паливода забув про свого кума. Ніби здихає вже у шпиталі, у Філадельфії... Женька, напевне, дочекається не може... А кому вона там тепірко потрібна...

...Багатьох «чорноробочих» поліцаїв порозшукували наші «яструбки» в бандах бульбашів і бандерівців, куди ховалися всі фашистські собаки. Деякі вийшли з повинною, відбули своє покарання (хто яке заслужив). Але сюди не вернувся жоден.

Бо на цьому самому місці знову люди живуть».

Мусюк Іван Григорович: «..Я з армією після визволення Кортелісів ходив на Баршаву, в Німеччину дуже рвався. Старшина мене лаяв: «Не гарячкуй, воляняк, встигнеш, порядок треба тримати...»

Як ми брали Франкфурт-на-Одері, дуже впирався фашист. Біжком ношу снаряди до гармат і викри-

кую: «Це вам, сволото! За Кортеліси! За Кортеліси! За Кортеліси! А тепірко — за Попливці! За Рябине! За Стару Ниву! За Довгочасове! За Хомут, Тепенець, Запоків'я, Косицю, Замостя, Тарасове, Дорошове, Соснівку, Хлібове, Билицю, Підгодинець, Годинь, Вепру, Броди, Бір, Ягідкове! Знову — за Кортеліси! За Кортеліси!..» А гармаші мені: «Зупинися, Йване, вже вони здаються...»

Коли ми визволили концтабір Шпандау — мою гімнастерку в'язні порвали... на пам'ять хотіли собі мати щось... В'їхали в те Шпандау на танках по грошах німецьких. Банк їхній розбили. То по грошах, по грошах... Я набрав у жменю й кричу хлопцям: «Кому зарплату?!» І пилюгу ними вітер із кирзових чобіт...

...Дуже до Гітлера я рвався. Казав уже: 2 травня підбили мене, ногу прошило.

...А вже дев'ятого заревів увесь шпиталь: Перемога! Відкинув милиці й танцював...

...Вся тутешня сволота, гидь людська — поліцайня, повіялася в банди бандерівські. А куди ж їм від люда чесного було ховатися?»

Круш Федора Лаврінівна: «...Хто ті криваві посилки купує в кривого Корнелюка? У Кортелісах ніхто. Продає він їх далеко, де ніхто його не знає... Я їх задарма боюся...

...Син у Паливоди, Ліксандер — глухонімий, знаєте?..

...Я тутика хату собі нову ставлю, бо з порога бачу, як дітки звідусіль приїздять меморіал подивитися, чистенькі такі, в галстучках, в квітами йдуть і йдуть... То й усміхнуся до них іноді, бо своїх не маю...

...Дарма в дуба, що обгорів і всох, а стоїть таки й досі, гніздо лелече... боцюнів гніздо зняли... Хай би сиділи... Я б і послід за ними сама прибирала...»

Зайко Варвара Микитівна: «...То, кажете, здихає Паливода в Америці? (Вперше усміхнулася). Як вже знатимете, що здох, коли певно будете знати,— напишіть мені або перекажіть кимось. Я тутика й буду, на хуторі Попливці...

...Заради цього йшли до мене через болото? Щоб сказати про Паливоду? Варто, варто було... осьдечки молоко свіженьке, випийте».

Кухар Степан Якович: «...Ми на тому ж місці хату поставили. З недогарків, з хмизу... А тоді зновечки на цьому місці вже цю збудували, де сидимо. Ч а с б і ж и т ь, як вода.

...Моїй найменшій, Раї, рівно стільки, як мені було тоді, коло ями... Онде вифрантилася до піонерського табору. Б і ж и т ь ч а с. Так має бути...»

Кухар Філя (його дружина): «...Дайте нарешті й мені сказати... А ти, Степане, піди молодій цибульки нарви...

...Серед обозників, фурманки всякі люди були. Одні плакали, коней покидали і тікали звідси, інші мовчечки проклинали свою долю. А були й такі, що на людському горі... Того не пишть, а щоб знали собі: наші іноді в Мокринах, у церкві, пізнавали — хто свою спідницю, хто кожуха, пацьорки, чоботи. То щоб знали: всякі в обозниках були. Вони то не винні, але...»

Дордюк Степан Якович: «...Дуже не люблю печеної бульби, не можу й бачити її. Цілий рік ночами ходили сюди, на кортеліське погарено, випорпувати її з попелу. Навіть у льохах спеклася... І не ходили б — та житимеш як?

Наївся тієї бульби і пішов у партизани. Аж у

сорок четвертому вернувся, бо поранили тяжко в бою.

Банди бандерівців кишили в лісах.

Тоді й оженився, але весілля не робили.

Не можна в такі часи весілля справляти, не можна...

...Аж донедавна був бригадиром у радгоспі. Рідко й загадував іти на роботу. Не повірите: просив жінок, аби йшли вже додому з поля...

...Бачите, як грушка діда Семена цвіте сегодрик? Хай цвіте — вродить...»

Корнелюк Іван Давидович: «...А скіль ви знаєте, що Андріян Дмитрович... Паливода тобто, мені пише? Нічого він мені не шле й не пише, бо слабує тепірко дуже...

...Я нікого не забив у своєму житті,— чуєте? — чого мені боятися? Діти мої живуть добре, а я доживаю вже... Грицько мій на вчителя вивчився, либоньки, директором школи у Станіславській області (здивувався, коли я сказав йому, що такої області вже давно нема — є Івано-Франківська.— **В. Я.**)...

Скажіте, коли знаєте: який, прости господи, рік тепіречки? Бо кожухів не шию, то не знаю... А, високосний? Може бути...»

Краглик Михайло Костьович (голова Кортеліської сільради): «...Бачу, вже ви мені, а не я вам можете розповідати, як це все було. Я тут новий, ще не всіх і знаю. Прокидаюся вдосвіта й думаю: чи конспекти шкільні написав... На теперішній посаді по десять разів на день «педраду» треба вести самому...

...Одне вас попрошу: напишіть добре слово про Козака Олександра Семеновича. Він вам не сказав і не скаже (такий дід!), що переховував у себе льот-

чиків, підбитих над Кобриним. Що партизани в нього харчувалися. Що добровольцем пішов на фронт і тільки з Луцька завернули, бо пальців у нього нема. Приховував, щоб таки повоювати з фашистами. Лісником був у Запоріжжі, в Костромі, тут лісникував довго. Все, що бачив і чув, пам'ятає. А папірці для пенсії забув заготовити. Отака людина. А тепер спробуй позбирай їх... Без них, клятих, ніяк не можу йому пенсію, заслужену ним, оформити. Стажу якихось місяців бракує. А два роки смертельного ризику? Коли партизанам і офіцерам-оточенцям допомагав? Коли переховував у себе? Хіба не стаж? Згадайте діда. Хоч прізвище згадайте. Не забудете?»

Козак Олександр Семенович: «Наостанок так скажу: люда в Кортелісах німці вибили за кілька годин. Пообідали (як воно їм у горло лізло?), сіли на машини й поїхали. Ми в лісі сиділи всім хутором, чули, як вони, п'яні, горлали на всенький ліс. Приховували страх...

Поліцаї лишилися в Кортелісах. До смерку тамика стріляли, добивали, хто в хаті сховався, кого знайшли чи хто в ямі ворушився...

...Одна жінка, Марія, прізвища не знаю, не скажу, вилізла з ями вночі... Згадав! Корнелюк Марія з Патяхів була, до Івана, тьху, Корнелюка вона нічого не має, не родичка. Прізвище однакове...

Оті всі, що лишилися: поліцаї і ті, кого фашисти не розстріляли за якісь «заслуги», навіть дозволили ще переночувати, — «чистили» цілу ніч людські хати, що дорожче було в кого...

...Обози їхали і їхали з Кортелісів, з хуторів. Скрині, подушки, баняки, збіжжя, борони, ліжка, ікони, лави, цеберка — все, чим люда жили собі, чим користувалися в житті своєму...

Коли з хутора все вивезли — там з'являлася команда факельників. Літо сухе було, хати дерев'яні, під очеретом, хоч у середу 23 вересня небо й сплакнуло і над забитим людом, і над Кортелісами, а горіло враз...

Вогонь з усіх боків, з хуторів, ішов на Кортеліси. Навіть тутика, на хуторі Долина, жарко було. В небі ані пташки, трава стала від того страшного тепла зеленіти знову...

...У четвер почали палити хутори, в п'ятницю — вже Кортеліси, і в суботу їх палили, а в неділю було саме церковне свято — чесного хреста — запалили церкву, вітряк, школу, їхню ж таки сільуправу й поїхали.

...Чорні від сажі їхали лісом... Всі, як один, однакові якісь, бо чорні...

...Про весілля таке скажу: молодий Федько і жінка його Варвара-московка вискочили тоді з кільця. Як — не скажу. Живі лишилися, Федько Дордюк... пам'ятаю — Нестерович, пішов із нашими на фронт і погинув, а Варвара?.. Ще раз собі вийшла заміж, бо мала вид... зверху. Правда, за вдівця, троє дітей було, видалася. Після війни виїхали в Крим...

...Про Якова Карпука, комуніста нашого... Багато добра він тутика зробив людям. Із групою своєю від Німеччини рятував кортелісців, худобу конфісковану вертав людям. Фашистам, скажу вам, нічого з Кортелісів не попало, поки не вибили всіх...

...Загинув Яків... Літом сорок третього. В самому кінці липня, на хуторі. Чатувала на нього поліцейня. Він сам ішов, а їх з півтораєста. Дуже хотіли живим його взяти й хазяям своїм проклятим привезти. Цілу гору наклав їх Яшко! А живим не взяли. Підірвав себе останньою гранатою. Всі його тутика знають, і діти...

Поліцай Гірник Мишка його продав. Товариші-партизани відомстили за нього. Такий був у Якова друг, звали його капітан Ванька, з Росії, оточенець... Застав Гірника дома й розстріляв його й ще кілько-ро поліцаїв, що були там...

...Бориса Михайловського вбили фашистські на-йманці, коли йшов на бойове завдання. В сорок тре-тьому. Він похований у Кобрині в братській могилі. Дуже славно сказав про Михайловського, Карпука, Шковороду на відкритті меморіалу член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України Володимир Васильович Щербицький. Дуже славно...

Питаєте про мене?.. Живу собі з бабою, листи від синів перечитую та виглядаю, коли у відпуст-ку прийдуть. Та корову пасу, вже, чуєте, кличе мене?..

...Ваше прізвище хочу запам'ятати, скажіть ще раз. Може, хтось мене запитав, то щоб я знав...»

Мусюк Агапа Іванівна: «...Якби у вас чи у ва-ших приятелів народилася дівчинка й шукали для неї ім'я — називайте Катериною. Так гарно: Катру-ся, Катрусенька, Катюня, Катериночка, Катря, Ка-теринка, Катюся, Катенька... назвіть, як мою зва-ли...»

Кухар Христина Купріянівна: «...Вже не одною ви мене лишаєте. Родичів буду мати. З Полтавщини прислали на сільраду листа й фотокартку. Брат пи-ше, що старший, Володя, якого везли в Німеччину, втік із поїзда на Волині й забитий німцями десь ту-тика. Прочитав у газеті про наші Кортеліси, то по-думав: а чи не братик лежить у братській могилі? Спершу Федорі Круш показали фотокартку, вона й закричала: він! Він, бідненький... А тоді я упізна-ла, після Федори, бо очі нікудишні маю...»

...Родичі в мене знайшлися. Аж у Полтаві. Ще й Степанові знайдуться. От побачите, знайдуться...»

Гасюк Хома Тадейович. Коли ми прощалися з ним, підійшла його третя дружина (імені не сказала) й кивнула Хомі на магнітофон у моїй руці.

«...Хай собі пишуть... Я ж нічого не винен. Німці Варку розстріляли... ой. Що я міг подіяти? Хіба... попросити шофера-фольксдойча, сказати: то моя жінка, спасіте її. Не подумав чогось... А дітей виростив... Чого мені боятися, хай записують... Шкода Варки, славно була в мене жінка, всі заздрили...»

Гасюкова третя дружина. (Догнала мене. Тільки тепер зауважив — п'яненко).

«Заберіте його з собою кудись... хоч до Києва заберіте. Перша жінка через нього померла... через нього, нащо заставляв гній на морозі кидати? Другу від німців не забрав. А я цеї ночі... в сусідів почувала...»

ІЗ ПРОТОКОЛУ СУДУ

Вирок

«...Враховуючи особливо тяжкі злочини перед народом і Вітчизною, злочини, які пов'язані з убивством багатьох радянських громадян... Ратнівський народний суд постановляє

З а с у д и т и :

К о ш е л ю к а Андрія Яковича...
до вищої міри покарання.

К о р п е л ю к а Якіма Харитоновича...
до вищої міри покарання.

ІЗ КАСАЦІЙНОЇ СКАРГИ засудженого К о р н е л ю к а Я. Х.

«...Після війни я хотів перевернути своє життя на краще. Робив, що мені казали, навіть раз отримав премію — 25 руб. (на старі гроші.— В. Я.). Нікого не вдарив, не задержувався міліцією...

...У мене є жінка (в момент арешту в м. Турані Тувімської автономної області він мав три дружини, які не знали його біографії — В. Я.), діти, я хочу їх чесно годувати...

...Прошу подарувати мені життя, щоб я міг замісти свої гріхи перед Радянською владою... (підкреслення авт.— В. Я.). Буду благодарним...»

Президія Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки відхилила касаційну скаргу Кошелюка А. Я. та Корнелюка Я. Х.

В и р о к в и к о н а н о в с і ч н і 1960 р.

Президія Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки відхилила касаційні скарги Кошелока А. Я. та Корнелюка Я. Х.

Вирок виконано в січні 1960 р.

Р. С.

Повість вийшла в світ 1980 році — спочатку в журналі «Вітчизна», незабаром в перекладі на російську в журналі «Октябрь», а наступного року — окремою книжкою. Мені звідусіль почали надходити листи — з Волині, інших областей України, з різних куточків країни. Озивалися нові свідки, які щось доповнювали, уточнювали... Або й просто писали люди, ділилися своїм ставленням до твору і до самої трагедії Кортелісів.

Був лист від Варвари Микитівни Зайко з хутора Попливці (школярочка писала під її диктовку): «...Хотіли мене перевезли на центральну садибу, в Кортеліси. Не поїду, тутика мій світ, тутика народилася, вмирала і знову живу... Поночі страшно мені. Плету внучатам шкарпетки, рукавички, а смеркне — слухаю, слухаю... Хрусне суха хмизина в лісі — плетення з рук випаде і спина похолоне: йдуть! Знаю ж, сорок літ минуло, нема в лісі нікого, крім звірят. Знаю, а все одно... «Дурна бабо,— кажу собі,— не втрачай глузду, то — білка скаче, шишку теребить соснову...» А не можу владнати з собою, поки живуть зенюк і паливода. Чи не було яких новин? Може, вони вже повмирили? Буду жити тутика, поки не довідаюся: нема вже їх...» Може, школярка помилилася, а може, Варвара Микитівна так промовила ці прізвиська, що дівчинка зрозуміла: треба писати їх з малої літери. А може, не тільки їх мала на увазі ця стара стражденна жінка зі зболеною пам'яттю...

Тою пам'яттю, від якої не втекти жодному зенюкові, жодному паливоді.

А що ж вони самі? Чи забули, чи розкаялися? Невдовзі мав я ще одного листа — з міжнародного абонементу Державної бібліотеки імені Салтикова-Щедріна: «До нас звернулися з проханням надіслати їм Вашу повість «Вічні Кортеліси» бібліотеки з Мюнхена, Філадельфії, Торонто. Просять видання українською мовою. Надішліть, будьте ласкаві, три примірники своєї книжки...»

Хто ж зацікавився твором? Просить читач, котрий хоче відкрити для себе ще одну сторінку трагедій Великої Вітчизняної? А може, вчений, наприклад, з Мюнхена, який

вивчає історію? То хай читають — для цього і написана книжка. А може?..

Наступною «ластівкою» з-за кордону була... анонімка. Навіть наші рідні, «професійні» анонімки перед цим списаним аркушем паперу виглядають невинними янголятами, хоч і ненавидимо ми їх, як ворогів своїх тяжких.

Англійський акцент в законсервованій, затхлій, вочевидь, давно не вживаній автором гидкого допису «українській мові», непевні, напіванглійські, напівукраїнські літери, виведені тремтячою рукою. Ні, це не просто анонімка на окрему людину, це анонімка на ціле село, на Кортеліси, які підтвердили своє право на вічність, на безсмертя.

Стільки літ минуло, стільки змінилося всього у світі (все-таки на краще!), а зенюки й паливоди погрожують Кортелісам і досі, погрожують, що вони ще повернуться, що, навчені «помилками» минулого, тепер будуть діяти інакше, що фашисти їх просто підвели, бо не були достатньо рішучими...

Годі, кажу я собі, це — голос із минулого, з далекого вже минулого, крик божевілля. Але ж він прозвучав у вісімдесят третьому, прозвучав над Кортелісами. І від нього здригнулися Варвара Зайко, Федора Круш, Христина Кухар, Агана Мусюк, Софія Карпук...

Дорослі нічого не сказали про це дітям.

1988 р.

ВІД АВТОРА

Кортеліси запалали 25 вересня 1942 р. 28 вересня вони ще горіли до глибокої ночі. О. С. Козак свідчить: вночі 28-го повіяв поривчастий вітер із північного заходу. Через Луцьк, Рівне, Житомир дим несло на Вінниччину, на хутір Теклівку. Я народився 11 жовтня того ж року.

Може, перше повітря, яке я вдихнув, було з димом Кортелісів?..

1980 р.

ВІД АВТОРА

Кортеліси запалили 25 вересня 1942 р. 28 вересня вони ще горіли до глибокої ночі. О. С. Козак свідчить: вночі 28-го повіяв поривчастий вітер із північного заходу. Через Луцьк, Рівне, Житомир дим несло на Вінниччину, на хутір Теклівку.

Я народився 11 жовтня того ж року.

*Може, перше повітря, яке я вдихнув,
було з димом Кортелісів?..*

1980 р.

Владимир Александрович Яворивский

Вечные Кортелисы
Повесть

Київ. «Молодь»
(На українському мові)

*

Художнє оформлення

О. В. Бичка

Редактор

А. Г. Михайленко

Художній редактор

В. І. Пойда

Технічний редактор

Н. А. Тимчишина

Коректори

З. М. Клещенко, О. В. Ямчук

Інформ. бланк № 1490.

Здано до набору 20.05.81. Підписано до друку 10.09.81.
БФ 19160. Формат 70×100¹/₃₂. Папір друк. № 1.
Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн.
друк. арк. 6,13. Умовн. фарб. відб. 6,61. Обл.-вид. арк.
6,19. Тираж 30 000. Зам. 965. Ціна 45 к.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ
«Молодь», 252119, Київ-119, вул. Пархоменка, 38—42.

Надруковано з матриць друкарні ордена «Знак Пошани» видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь» на Білоцерківській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 256400, Біла Церква, вул. Карла Маркса, 4,

Яворівський В. О.

Я22 Вічні Кортеліси. Повість. — К.: Молодь,
1981.—152 с.

В повісті на основі численних документів та свідчень очевидців розповідається про страшну трагедію волинського села Кортелісів.

70303—135
Я БЗ.29.25.81. 4702590200
М228(04)—81

У2

